

KDAJ SO NASTALI KOZOLCI?

Gorazd Makarovič

209

IZVLEČEK

Umestitev razvoja kozolcev v okvir dejanskih zgodovinskih okoliščin pokaže: da so kozolci nastali v 16. stoletju; da so se uveljavili v 17. stoletju; da so dosegli veliko tipsko raznovrstnost, oblikovalski vrh in največjo razširjenost v 19. stoletju.

Ključne besede: kozolec, stog, ostrvi, Slovenija, Santonino, 16. stoletje, 17. stoletje

ABSTRACT

Placing the development of the *kozolec* in the framework of actual historical circumstances shows that *kozolci* first appeared in the 16th century, became common in the 17th century, and reached a great variety of types, their peak in design, and widest spread in the 19th century.

Key words: *kozolec*, *stog*, *ostrvi*, Slovenia, Santonino, 16th century, 17th century

O definiciji kozolca

Zavoljo rabe istega imena za kozolce in kozolcem podobne naprave so v strokovnih razpravljanih nejasnosti in nesporazumi. Tudi zato je definiranje kozolca pomembno.

Najustreznejša opredelitev je v temeljnem delu o kozolcu (Melik 1931: 5–8). S funkcionalnega vidika je bistvo kozolca njegova gospodarska naloga, ki je v tem, da je posebna naprava za sušenje nekaterih poljedelskih proizvodov. S formalnega vidika tvorijo bistveni del kozolca močnejši visoki koli ter počezni, vodoravno položeni drogovi. Opredelitev je dopolnjena z opisi delov in del, povezanih s kozolci, ter informacijo, da imajo nekateri kozolci lahko še različne shrambene naloge, vendar je poudarjeno, da so to sekundarne funkcije. Omenjeno je, da streha ni bistven del kozolca, čeprav jo imajo na Slovenskem skoraj vsi.

Ta opredelitev je kakovostna, vendar hoté ni koncizno oblikovana v smislu logične definicije, kar je (namenoma) spregledalo kar nekaj piscev, ki so kozolec definirali pozneje. Le na metaforično označeno obliko in najvažnejše funkcije je naslonjena definicija, da je kozolec veliko leseno ogrodje, podobno ročnemu računalu, za sušenje sena, žita in krmnih zalog (Haberlandt 1953: 65). *Polnopomenska razlaga* pojma kozolec,

ki je bila prvič objavljena leta 1975, naj bi bila: *lesena, od strani odprta stavba za sušenje žita, krme* (SSKJ 1994: 444). To dvoumno tolmačenje je bilo večkrat sprejeto (gl. Snoj 1997: 266; Snoj 2003: 316), čeprav prezre bistvene Melikove ugotovitve, hkrati pa seveda zajema še nekatere druge stavbe predindustrijske kmečke kulture, kot so tisti skednji, podi in svisli, ki imajo zatrepno odprto ostrešje, v Istri tudi tetoje z dvokapno ali piramidno strešico na štirih kolih.

210

V leto 1985 sodi definicija, po kateri je kozolec stavba kmečkega doma, ki stoji v njegovi bližini in je stalno, veliko lestvasto ogrodje iz drogov, včasih oblikovano kot hiša in namenjeno sušenju poljskih pridelkov in krme (Moser 1985: 96, 97). Sorodna je opredelitev, po kateri je kozolec “naprava, praviloma s streho, za sušenje nekaterih poljskih pridelkov, zlasti žita v snopih, detelje, fižola ali sena in sodi h kmečkemu domu” (Cevc 1991: 356). Pri tej definiciji je pomembno poudarjena streha. Nekoliko drugačno je definiranje, po katerem je kozolec “značilno spremljajoči objekt slovenskega kmečkega doma, ki spada med gospodarska poslopja in je namenjen predvsem sušenju sena, čeprav se je razvil z namenom sušenja žit” (Kladnik 1999: 101). Na zadnji dve definiciji je naslonjena opredelitev, ki pa ne zajema strehe kot bistvene prvine kozolca (gl. Cevc 2004: 244, 245). Ob upoštevanju večine omenjenih opredelitev je nastala z analitično razlago podprta definicija: *Kozolec je samostojna in stalna, vertikalna, pretežno lesena in odprta, pokrita naprava za sušenje in spravilo* (Juvanec 2007: 42, prim. 11). Pri tej definiciji je pomembno poudarjena dvojna temeljna funkcija, vendar zajema npr. tudi koruznjake, ker ne upošteva latne konstrukcije kozolcev.

Z vidika logike so navedene definicije operacionalne; ker so hkrati omejene na sodobnost (oz. bližnjo preteklost) in ne upoštevajo kozolcev gosposočinskih posestev, vsebujejo tudi prvo arbitrarno definicije. Glede teh definicij (razen Melikove opredelitve) velja omeniti, da ne vključujejo vrstne razlike: seveda je vsak kozolec naprava za sušenje, ni pa vsaka naprava za sušenje kozolec.

Tehtno kritiko Melikove opredelitve pomeni le pisanje Franja Baša. Ta raziskovalec je z njemu lastno bistrostjo opazil, da je med kozolci in kozolcu podobnimi napravami, ki imajo tudi stebre in počezne late, bistvena razlika. Pripombo je oprl na kmečko ločevanje med enimi in drugimi, sam pa je poudaril, da jih formalno loči streha, ki je značilna za kozolce (Baš 1984: 332). Tako je pokazal na vidno razliko med raznimi zasilnimi, občasnimi in nesamostojnimi sušilnimi kozolčastimi ogredji, ki so (bila) v rabi za različne namene marsikdaj in marsikje, in med kozolci, ki so edinstvena gospodarsko stavbna kulturna oblika; hkrati pa tudi – kljub nekaterim podobnim in istim funkcijam – na razliko med njihovimi zelo različnimi pomeni v zgodovinskem razvoju in agrarnem življenju.

O opredeljevanju in skupnem imenu za kozolcu podobne naprave za sušenje še ni dogovora. V sistematičnih in slikovnih predstavitvah teh ogredij (gl. zlasti Melik 1931: 21–27, 50, 51, 59–77, sl. 31–41, 49–66; Cevc 1993a: 23–41; prim. Smole 1996: 311) so uporabljani termini (*primitivni*) *kozolec brez strehe* in *prislonjeni* ali *rudimentarni kozolec* ali *ogredje sušilne naprave* in lokalna imena kot *kozol*, *kazu*, *koza*, *kozlovišče*, *lesa*, *rante na ganku*, *štant*, *branica* in tujejezična imena za takšne naprave v tujini (gl. npr. Moser 1974: 119), vendar tudi *kozolec* in *stog*. Ista imena dostikrat pomenijo

različne tipe objektov. Gre za konstrukcije, ki imajo po več vodoravnih drogov, ki imajo lahko ležišča v predrtinah stebrov ali na veznih prečkah tesnih dvojic stebrov ali so pribiti (ali privezani) na navpične ali poševne nosilce ali položeni (in privezani) na konzolice, ki jih nosijo različni nosilci. Brez nadrobnejše obravnave takšnih naprav je mogoče opozoriti le na njihovo skupno lastnost: če so samostojne, so brez strehe, če so priključene neki drugi stavbi, so pod njenim pristreškom ali streho. Nekateri tipi teh konstrukcij so najbrž starejši od kozolcev, drugi so mlajši, od katerih naj tu omenim le različna kozolčasta ogredja za sušenje koruze, ki se je na Kranjskem počasi in le ponekod uveljavljala šele v 18. stoletju, na Štajerskem pa še pozneje (gl. Britovšek 1964: 204–218; GDZS 1970: 261).

Z upoštevanjem kritičnih pripomb moremo z vidika logike kozolec eksplicitno realno, z najbližjim višjim rodnim pojmom in vrstno razliko definirati kot **samostojno, s streho pokrito trajno stavbo z nosilnim stebrovjastim ogredjem (ali ogredjema), v katerem so v isti navpični ravnini enakomerno, za debelino žitnega snopa razmaknjeni vodoravni drogov, in je namenjena sušenju in hranjenju predvsem nekaterih poljskih pridelkov in krme.**

Domneve o starosti kozolca

V slovenski strokovni in drugi javnosti je precej razširjeno mnenje, da je kozolec zelo stara kulturna prvina; pri tem največkrat ni pojmovnega ločevanja med kozolci in kozolcu podobnimi napravami. Pogosto je osnovano na predstavah, ki segajo vsaj v sredino 18. stoletja. Znameniti slovenski izobraženec Janez Sigismund Popovič je v knjigi *Untersuchungen vom Meere*, ki je izšla leta 1750 v Leipzigu, napisal, da so Slovenci (*Wenden*) spoznali drugačno sušilno napravo pri germanskih sosedih na severu, jo prilagodili svojim potrebam in jo ob selitvi na jug kot kozolec prinesli s seboj (gl. Stabej 1954: 38, 39). Leta 1791 je Anton Linhart omenil mnenje nemškega zgodovinarja Karla Antona, v knjigi objavljeno leta 1783, da so kozolci preostanek nomadskega življenja Slovanov, ko niso poznali ne skednja, ne gumna, vendar je ob tem dvoumno zapisal, da Kranjci *zdaj* nalagajo žita v kozolce (Linhart 1981: 287). Pravilnost mnenja Karla Antona je ob opisu gorenjskih kozolcev deset let pozneje poudaril Balthasar Hacquet (Hacquet 1801: 31). Na podlagi posamičnega pojavljanja kozolcem podobnih naprav v Rusiji je nastalo mnenje, da gre za skupno staroslovansko prvino, ki so jo alpski Slovani pri selitvi v novo domovino prinesli s seboj (Rhamm 1908: 1083).

Melik je že zavrnil mnenji, da je kozolec prastar izum, ki se je kot relikv ohranil le ponekod, in da so Slovenci sistem kozolca prinesli s seboj ob naselitvi (Melik 1931: 88, 89, 97). Po temeljitem pretresu različnih strokovnih in znanstvenih obravnav in navedb je sklenil, da podatki še ne dovoljujejo trdne sodbe o starosti slovenskega kozolca. Vendar je opozoril na nekaj indicev, po katerih bi ta naprava lahko bila zelo stara in bi lahko nastala ne zelo dolgo po naselitvi Slovencev v vzhodne Alpe (Melik 1931: 100).

To dopuščanje možnosti visoke starosti kozolca – ob sicer pomanjkljivih dejstvih, ki kažejo drugače – je izraz znanstvene vestnosti, vendar je nekoliko vplivano tudi s simbolnimi vrednostmi kozolca v slovenski narodni zavesti. Predstavo o kozolcu kot značilnosti slovenske pokrajine je najprej v Ljubljani leta 1902 vzpostavila druga razstava

Slovenskega umetniškega društva, na kateri so bile tudi upodobitve krajin s kozolci. Kozolec kot izraz človeškega ustvarjalnega posega v naravo je najbrž najprej upodobljen na eni izmed najodličnejših slovenskih slik; leta 1903 je Ivan Grohar naslikal *Pomlad*, podobo, na kateri – razen dveh praznih kozolcev – vsa pokrajina čudovito brsti. Ta slikar je štiri leta pozneje naslikal *Sejalca*; na podobi ima ob setvi hkraten simbolni pomen plodnosti tudi kozolec, poln žitnega snopja. Pozneje se je narodno simbolni pomen kozolca le še utrjeval (prim. Kučan 1998: passim). Med svetovnjima vojnoma so na Slovenskem nastajali začetki okusa, oblikovanega z estetiko arhitekturnega funkcionalizma; na kozolce so začeli gledati tudi kot na odlične konstrukcije, plod izvirne ustvarjalnosti slovenskega človeka (gl. zlasti Mušič 1970).

212

V takšnem vzdušju so bili indici nekajkrat sprejemani kot dokazi. Na nejasnih predstavah o arhaičnosti preprostih naprav temelji mnenje, naj bi bil kozolec na Slovenskem star okoli tisoč let (Stabej 1954: 35, 37) in bi torej nastal v obdobju zgodnjega fevdalizma. Glede na sorodnost konstrukcij in funkcij kozolčastih naprav v vzhodnoalpskem prostoru, severni Evropi in drugod, izpričanih iz 19. in iz prve polovice 20. stoletja, je postavljena domneva, da gre za pratorodnost oziroma isti izvir kulturne prvine, ki naj bi bila prinesena s severa in naj bi bila znana v vzhodnih Alpah že v prazgodovini ali najmanj v zgodnjezgodovinskih časih (Gavazzi 1969: 122); to mnenje ne upošteva vprašanja kitajskih in japonskih kozolcev ali povsod znanih vodoravnih drogov za različna sušenja, ki kažejo na samostojna nastajanja takšnih naprav. Na podlagi etimološke razčlembes besede *kozolec*, ki je lahko nastala tudi ob domnevnem križanju s preromansko ali romansko osnovo, je postavljena domneva, da so alpski Slovani v zgodnjem srednjem veku poznali in rabili enojni kozolec (Cevc 1993a: 18; Cevc 1993: 103; prim. Bezljaj 1982: 77); to mnenje ne upošteva starejšega pomena izpeljank iz te osnove, ki so imena za kopice. Nedavno je pomembni ekonomist opozoril na gospodarski pomen kozolca, ko je mimogrede omenil domnevo, da so ga najbrž uvedli v prvi polovici 14. stoletja in da se je zato tedaj na Slovenskem povečala gospodarska rast, ker se je povečalo število košenj (Križanič 2006: 4).

Stanje znanih zgodovinskih pričevanj je omejevalo gibanje takšnih in podobnih mnenj na spekulativno raven; seveda pa so bistrine, obzorja in interesi raziskovalcev hkrati omogočili zastavljanja pomembnih vprašanj, ki večkrat presegajo ozko problematiko kozolca. Vendar so obstajala tudi prizadevanja videti nastanek kozolca v povezavi z dejanskimi zgodovinskimi okoliščinami; tako sta nastali mnenji, da je ta naprava nastala sredi 17. stoletja (Pirkovič 1964: 289, 299–301; Knific 1995: 82).

Pričevanje o hranjenju žitnega snopja leta 1485

Nekajkrat je izraženo mnenje, da sodi prvo pričevanje o kozolcih v pozno 15. stoletje; ker bi pomenilo prvo omembo, ga je treba skrbno pretresti.

Kancler oglejskega patriarha Paolo Santonino je kot spremljevalec pomožnega škofa na vizitacijskem potovanju med 1. oktobrom in 9. novembrom leta 1485 hodil po zemljepisnem območju velikega dela Zilje in po zgornji Dravski dolini. O obiskanih krajih, poteh, gostiteljih, opravljenem škofovem delu, posebnostih in dogodkih, ki so se mu zdeli pomembni, je pisal dnevnik. Ob koncu potovanja je zapisal še nekaj splošnejših

opažanj o ljudeh in njihovih značilnostih v obiskanih krajih. Med drugim je zapisal: *Segetes omnes post messem, suspenduntur palis ligneis, in aperto et aprico loco dispositis*. To besedilo je opremil z marginalijo: *De Segetum conservacione* (Vale 1943: 170).

To Santoninovo besedilo je bilo večkrat prevedeno; iz prevodov so razvidna razumevanja izvirnega besedila. Vendar je ostalo nejasno, kaj dejansko pomenijo *pali*, ki niso dobesedno prevedeni kot *koli* (*Pfahlen* ali *Pfosten*), ampak kot *drogovi*: *Nach dem Schnitte wird, was sie ernten, auf Holzstangen gehängt, die an freiem und sonnigem Platze gesetzt werden* (Egger 1947: 74). Temu razumevanju sledi tudi slovenski prevod: *Kar požanjejo, po žetvi zložijo na drogove, razpostavljene na odprtih in prisojnih krajih* (Santonino 1991: 37), le da zdaj *suspendo* ni preveden kot *hängen/obesiti*, ampak kot *zložiti*. Izrecno mnenje, da je Santonino videval kozolce (Schmidt 1951: 23), je bržčas naslonjeno na nemški prevod, v katerem je govora o lesenih drogovih in ne o kolih, kar kaže, da je prevajalec imel v mislih kozolce. V svobodnem slovenskem prevodu so kozolci izrecno omenjeni: *Po žetvi obesijo snope na lesene kozolce, postavljene na prosto in na sonce* (L(ičen), A., M. R. 1985: 82, 83). Tudi v že prej omenjenem slovenskem prevodu je vsebovana predstava o kozolcih, ker sta v njem rabljena izraza *drogovi* in *zložiti*.

Vendar je mogoč dvom, ali je Santonino mislil na stoge/kopice, ostrve/kopice ali kozolce. Pri omembi zadnjih bi lahko pričakovali rabo izrazov za ogredje (*tabulatum*) ali za drogove (*perticae*). Potrebna je kritična razčlemba njegovega zapisa; zaradi preglednosti je razdeljena po točkah.

1. Santonino je z vidika potopisca po tujih krajih zapisoval predvsem nenavadnosti. Na stoge/kopice, ki jih je poznal iz podalpskih pokrajin, bržčas ne bi bil pozoren; če bi bil, bi verjetno uporabil ustrezno ime (*acervus, meta, congeries*) in teh objektov ne bi omenil le opisno, kar je običajno, kadar govorimo o rečeh, katerih imen ne poznamo.

2. V marginaliji (ki jo prevajalci prezrejo) je Santonino povedal, da gre za hranjenje, shranitev (*conservatio*) posevkov (*seges*), in to po žetvi (*post messem*), torej za požeta žita. Snopi so po žetvi lahko hranjeni zloženi v stogih/kopicah, ki so navadno pri kmečkem domu. Hkrati je zapisal, da je požeto hranjeno na odprtih in prisojnih mestih, ki pa so seveda le pri nekaterih kmečkih domovih, skratka, da snopja ne hranijo (vedno) pri kmečkih domovih. Če torej pisec izraza *conservatio* ni uporabil zelo ohlapno kot *zelo začasna shranitev*, ni mislil na kopice, kakršne je poznal iz podalpskih pokrajin.

3. Vendar takšna ohlapna raba besede *conservatio* ni verjetna. Iz Santoninovih dnevniških zapisov je razvidno, da je videval hranjeno snopje meseca oktobra in v zgodnjem novembru, seveda po julijanskem koledarju, ki je tedaj prehiteval astronomski čas za deset dni. Po tem koledarju se žetev ni začela v poznem juniju, kot po gregorijanskem koledarju, ampak je bil glavni čas žetve šele meseca julija ali avgusta, ki sta imela v sredini 15. stoletja povedni slovenski imeni *Mali* in *Veliki srpan*, v sredini 16. stoletja pa je imel ime *Srpan* mesec julij (gl. Makarovič 1995: 18, 19, 48), ko so želi ozimno žito. Od žetve do hranjenih snopov, ki jih je videval Santonino, je torej minil najmanj mesec, lahko pa tudi dva. Ker je pisec torej vedel, da je žetev minila že pred časom, je skoraj gotovo mislil na trajnejše shranjevanje snopja vse do mlatve. Vsekakor je v suhem vremenu lahko le deset dni opazoval naprave, na katerih so sušili in hranili snopje, zakaj že 19. oktobra je začelo deževati in dež je zdržema padal še do 22., tri dni

pozneje pa je začelo že snežiti (gl. Vale 1943: 152, 154, 155, 159). Ta okoliščina kaže, da je mislil na trajnejše hranjenje snopja.

4. Santonino je zapisal, da ljudje požeta žita na lesene kole *suspenduntur*, kar je pač treba razumeti v pomenih *obešajo*, *dvigajo*, ker drugih pomenov glagola *suspendo* ne moremo brez sile spraviti v zvezo s hranjenjem požetega žita na kolih na prostem na prisojnih krajih. V velike kopice, ki jih je pisec poznal, namreč na podložene veje ali kamnit tlak vodoravno polagajo snope enega na drugega radialno z ritovjem navzven. Hranjenje žitnih snopov v velikih kopicah je bilo v navadi marsikje in je prvina dolgega trajanja. Opis tvorjenja velikih kopic iz polpretekle dobe na Slovenskem (gl. Šarf 1967: 54, 55) npr. spričuje enak način zlaganja snopja kot na srednjeveških velikih kopicah, kakršne so upodobljene ob mlatičih na znameniti freski Ambrogia Lorenzettija iz leta 1339 v mestni hiši v Sieni. V zapisu torej niso mišljene velike kopice snopja. Na vprašanje, kaj določno pomeni Santoninov izraz, more odgovoriti ustreznost njegovega opisa drugim načinom hranjenja snopja ob kolih.

214

5. Ti načini oziroma postopki njihovih uresničitev v poznosrednjeveških virih niso dokumentirani. Poznamo jih iz polpreteklega časa, vendar kažejo njihova ogromna zemljepisna raztresenost in razširjenost v različnih poljedelskih sistemih ter nujno upoštevanje temeljne funkcionalnosti v preprostih agrarnih okoljih, da gre vsaj deloma za znanja dolgega trajanja. To so predvsem ostrvi/kopice in stogi/kopice (ime ostrv je pomenilo tudi samo kol sredi kopice, ime stog pa tudi samo veliko kopicico ali kozolec ali samo kol sredi kopice ali samo glavni steber pri kozolcu (gl. npr. Šarf 1967: 54; Melik 1931: 5, 39; Baš 1984: 146; Makarovič 1978: 51; Pleteršnik 1894: 864; Snój 2003: 481, 700). Glede na Santoninovo omembo kolov in dviganja/obešanja snopov velja pozornost zlasti tistim ostrvem/kopicam, sredi katerih so bile ostrvi/koli, na katerih so bili daljši nastavki vej, torej koli, ki niso bili kratko ali gladko okleščeni. Omemb in opisov takšnih ostrv/kolov je več; kadar gre za ostrvi za žita (ne za seno), se nekajkrat ponavljajo podatki o izdelavi iz vrhov (največkrat) smrek, na katerih so ohranjeni štrclji vejnih nastavkov, prisekane veje, dolge do 30 cm (npr. Melik 1931: 36; Pleteršnik 1994: 863, 864; Pleteršnik 1895: 590; Makarovič 1985: 122). Zelo poveden je zapis kmetice iz Bosljive Loke o delu z žitnimi ostrvmi še po sredi 20. stoletja (Švab 2002: 123), ker je iz zelo konservativnega kmečkega okolja, v katerem je bila hkratna raba obešanja snopov na ostrvi/kole in zlaganja v kozolec v enak namen na isti kmetiji. Misliti torej moremo, da gre za samostojna postopka, ki sta večini razmeroma trajnega oziroma malo spreminjajočega se izročila.. Z ene njive so snopje takoj zvozili in zdevali v kozolec. Z druge njive pa so snopje polagali na ostrvi, in sicer na nekoliko navzgor obrnjene štrclje nastavkov vej, *na kljuke* križno tako, da je višji snop z ritovjem pokrtil klasje nižjega. Na vrh ostrvi so za povprečno zatakneli dva snopa s klasjem navzdol. Ta način zlaganja ščiti klasje pred vlago tudi daljši čas; voda po bilkah ritovja zdrsi kot po slamnatih strehi. Ko se je snopje osušilo, navadno že po dveh tednih, so ga zvozili v skedenj. Razen kratkega časa hranjenja snopja ustreza opis Santoninovi omembi. Seveda pa se je treba vprašati še o drugih okoliščinah takšne ustreznosti tega opisa.

6. Iz polpreteklega časa poznamo več načinov postavljanja ostrvi. Koliko lahko iz njih sklepamo o poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških ostrveh/kolih oziroma o

ostrveh/ kopicah? Vsekakor moramo upoštevati spremembe, ki so vplivale na uporabnost in namen ostrvi v kmečkem življenju. Med mlajšimi in starejšimi načini sta namreč vsaj dve zarezji: agrarno kritično obdobje male ledene dobe in agrarnotehnična revolucija.

Najprej je treba ločiti gladko ali kratko obsekane kole/ostrvi in kole/ostrvi z ohranjenimi daljšimi nastavki vej. Prvi so bili precej splošno v rabi za delanje ostrvi/kopic stlačene sena, detelje ter za v obrisno kvadraste oblike zlagane žitne ostrvi/kopice, v katerih ležijo snopi po en par navzkriž na drugem (gl. npr. Fototeka SEM, št. fotografije 6265; Melik 1931: sl. 44; Makarovič 1982: sl. na str. 152; Cevc 1993a: sl. na str. 27), in za velike kopice, v katerih ležijo radialno razporejeni snopi eden na drugem (gl. npr. Fototeka SEM, fotografija št. 7987); njihova poglavitna statična funkcija je bila središčna stabilnost kopice. Druge so uporabljali predvsem za žitne ostrvi/kopice, na katerih so snopi položeni prek nastavkov vej, *kljuk*; njihova poglavitna statična funkcija je bila nošenje snopja. Na takšnih ostrveh je bilo polaganje snopja seveda odvisno od primernih nastavkov vej in ni bilo zelo pravilno (gl. npr. Makarovič 1994: sl. 109).

Ločimo tudi nizke in visoke ostrvi. Prve so visoke do tri metre in jih obdevajo le dobra dva metra visoko; druge pa se dvigajo tudi do šest metrov in jih je mogoče visoko obdevati le s samostojne lestve z opornico. Prve imajo daljše prisekane nastavke vej ali so obsekane na kratke štrclje ali gladko; druge so gladke ali kratko prisekane. V nizke ostrvi so navadno vdevali 12 do 14, 15 do 20 ali 20 do 25 snopov, v visoke do 50 snopov (Makarovič 1982: 144; Makarovič 1994: 176, 177, sl. 108; Makarovič 1985: 122).

Na vprašanje, kakšne od teh ostrvi moremo domnevati v poznem srednjem veku, poskusimo odgovoriti z izločanjem tistih, ki kažejo, da so odgovor na potrebe poznejšega časa. Ostrvi/koli, ob katere so stavili deteljo, so praviloma visoke in zelo kratko okleščene. Ker se je detelja na graščinskih posestvih zlagoma pojavljala v drugi polovici 18. stoletja, na kmetijah pa šele v prvi polovici 19. stoletja (gl. GDZS 1970: 260, 383), tudi raba takšnih ostrvi za deteljo ni starejša. Enake visoke ostrvi, tudi gladke, so v rabi za seno; koristne so zlasti, ker ga na manjšem prostoru hranijo mnogo. Potreba po takšni koristi je nastala s hlevsko živinorejo (gl. npr. GDZS 1970: 382, 383), ko je bilo treba napraviti mnogo več krme; vsaj množično bi se torej takšne ostrvi pojavile šele v času agrarnotehnične revolucije po sredini 18. stoletja in še bolj stopnjevano na kmetijah po zemljiški odvezi. Ker je visoke ostrvi mogoče obdevati le s samostojnih lestev z opornico, so te zanje predpogoj; seveda pa to ne velja za krmo v plastju oziroma kopah. Glede na podobo, ki jo nudijo viri o opremljenosti kmečkih gospodarstev v 17. in 18. stoletju, takšnih lestev vsaj večinoma kmetije pred 19. stoletjem niso imele. Tako je na območju, kjer sicer ni bilo kozolcev, v 34 kmečkih zapuščinskih inventarjih iz tega časa le enkrat omenjena lestev, čeprav so pogosto omenjeni tudi precej nižje ocenjeni drugi preprosti predmeti (gl. Baš 1955). Tudi zlaganje žitnih snopov ob ostrveh v obliko kvadraste kopice (gl. npr. Makarovič 1994: sl. 109 na str. 177) je pred agrarno tehnično revolucijo malo verjetno. Pri tem načinu okrog kratko ali gladko okleščenega kola najprej postavijo pet snopov s klasjem navzgor in jih tesno opasajo. Nanje nato križno vodoravno zlagajo pare snopov enega na drugega. Predpogoj za ta način je zajetno snopje, kakršnega so začeli vezati šele potem, ko so opuščali ročno otepanje snopov pred mlatvijo (prim. Makarovič 1982: 147), ki so morali biti za ta namen priročnejši, ožji in lažji. Pomemben kazalec

na ostrvi, ki so bile v rabi pred odpravo podložništva oziroma žitne desetine, je število snopja v eni ostrvi. Iz polpretekle dobe so znana števila snopov v stavah in kopicah, zloženih po žetvi na njivi; ker nekatera ustrezajo desetinskemu štetju in hkrati niso priročna, kažejo še na tradicijo, ustrezno nadzoru desetinskega gospoda pred sredino 19. stoletja (gl. npr. Makarovič 1978: 49). Podobno je tudi na nekaterih ostrveh, ki so štele po 15, 20, 25, 30 snopov; takšne nizke ostrvi bi bile v rabi pred zemljiško odvezo in seveda tudi pred agrarno tehnično revolucijo. Desetinski red za Kranjsko leta 1551 je določal, da mora ostati snopje na njivi 24 ur, četudi bi ga uničeval dež ali živina, in sicer v števnih kopah po 60 snopov ali razstavkah po 10 snopov, ali pa naj se desetina zloži zraven kop ali ostrvi (števila snopja v ostrveh red ne določa); desetinski red za Štajersko leta 1605 pa je določal, da mora ostati vse požeto žito na njivi kar tri dni (gl. Vilfan 1964: 399–341). Čeprav je postavljanje ostrvi terjalo dodatno delo, je v takšnih okoliščinah ob slabem vremenu, kakršno je bilo pogosto zlasti v mali ledeni dobi, ki je dosegla vrh v drugi polovici 16. in v 17. stoletju (gl. Flohn 1984: 44–54), torej bilo zelo koristno.

Iz vsega povedanega je razvidno, da moremo s precejšnjo gotovostjo v **pozmem srednjem veku domnevati nizke žitne ostrvi s tako dolgimi nastavki vej, da so nanje lahko polagali snope**; takšne so opisane v točki 5 (nazorno shematska upodobitev takšnega nalaganja na ostrvi je npr. ohranjena iz leta 1817; gl. Stabej 1954: 57, 58; prim. Cevc 1993a: sl. na str. 29). Seveda pa so uporabljali tudi gladke ali kratko okleščene ostrvi/kole, vendar za središčno stanovitnost senenih plastnih kop, v katerih so hranili živinsko krmo za zimsko rabo; takšne kope so stale na prostem blizu hleva, kot kaže npr. podoba iz drugega desetletja 15. stoletja za mesec februar v znamenitem Sijajnem horariju vojvode berryjskega.

7. Smiselno lahko Santoninov zapis prevedemo: **Po žetvi vse požete posevke dvignejo, obesijo na lesene kole, razpostavljene na odprtih in prisojnih mestih**, marginalijo pa: **O hranjenju žitnih posevkov, žitnega pridelka**. Zmotno razumevanje tega besedila kot omembe kozolcev je najbrž nastalo v zvezi z védenjem, da gre za območje, kjer so iz 19. stoletja in pozneje izpričani kozolci, in v zvezi s predstavo, po kateri naj bi vse ostrvi/koli bile kratko ali gladko okleščene in da nanje pač ni mogoče obešati snopov. **V prejšnjih točkah navedene kritične opombe kažejo, da to Santoninovo pričevanje iz leta 1485 ne omenja kozolcev, ampak žitne ostrvi.**

Najstarejše pričevanje o kozolcu

Doslej najstarejše znano pričevanje o kozolcu sodi v leto 1558, ko je v oskrbniškem računu gospostva Khünegg nastal zapis **Dem Vrbann Rese zu Rüdign vmb 12 Lerchene Khösen Seylen zu denn Härpffen geben 2 fl. 5 sol. 10 den** (Moser 1974: opomba 183 na str. 113). Nadrobnejša analiza omogoča vpogled v sporočilne razsežnosti zapisa.

- **Gospostvo Khünegg**. Slovensko ime gospostva, ki je imelo sedež na gradu Khünburg (grajske ruševine so na lokaciji Brdo/Egg) pri Šmohorju (nemško Hermagor) v Ziljski dolini, je Kinek oziroma Kimburg (gl. Kohla 1973: 149–152; Metnitz 1973: 78, 79; Kranzmayer 1984: 118).

- **Vrbann Rese zu Rädinig.** Urban je imel priimek, ki je nastal iz osebnega imena Erazem in se je najbrž glasil Rezej ali Režej (gl. Feinig 2005: 367). Bival je v vasi, ki leži severno blizu Šmohorja in ima danes nemško ime Radnig in slovensko Radenče, narečno tudi Radniče (gl. Zemljevid 1984; Kranzmayer 1984: 171).

- **Khösen.** V koroški nemščini pomenita imeni *Khe:se*, *Khe:sn* (Pohl 1994: 77; zapis "e:" označuje dolg samoglasnik) oziroma *köse* žitni kozolec. Prvotno so takšne izvedenke iz centralno alpske besedne osnove *cas-* pomenile kopico oziroma stog (Bezljaj 1982: 77; Snoj 2003: 316).

- **Seylen.** Beseda pomeni nosilne stebre; v starovisoki nemščini *sül-en*, v prvotnem pomenu bruna (Loewe 1930: 127), v današnji nemščini seveda *Säule-n*.

- **Härpffen.** V današnji koroški nemščini pomeni beseda *Harpfn* žitni kozolec, v prenesenem pomenu posteljo (Pohl 1994: 98). Beseda *harpffe* se je v starovisoki nemščini glasila *harpha* in je pomenila glasbilo, prvotni pomen je bil *potegnjeno z ukrvljenimi prsti* (Loewe 1930: 57); po drugi razlagi naj bi prvotno pomenila poljedelsko napravo *brano* in pozneje tudi glasbilo, ker zobje poljedelske naprave grabijo zemljo kot prsti strune (gl. Stabej 1954: 67). Po kakšni poti je beseda postala tudi ime za kozolec, pisec teh vrst ne vem; vsekakor sta podobnosti glasbila in kozolca oziroma poljedelske brane in kozolca omejeni na zasnovi enakomerno razmaknjenih vzporednih daljic v isti ravnini. Kot samoumevno ime samo za glasbilo je besedo uporabil Trubar leta 1579 (*David hat mit Psalmen vnnnd Harpffen den Saul in seinen schweren Anfechtungen vnd des Teuffels Plagen erquickt*, navedeno po Radics 1884/1887: 130). Zdi se, da je v 16. stoletju v slovenščini ime *arpfa* pomenilo le glasbilo (Megiser 1977: 5). Zanesljiva sled o tem imenu za kozolec v slovenščini doslej ni znana; šele v leto 1770 sodi dvoumna omemba, naj bi na Kranjskem kozolce imenovali *Arpfen* (gl. Stabej 1954: 41) in le na majhnem delu Kobanskega je v polpreteklem času v slovenskem govoru za kozolec rabljeno ime *harfa* (gl. Smole 1996: priloga ob str. 312).

Smiselno lahko računski zapis prevedemo: **Urbanu Rezeju v Radničah za 12 macesnovih stožnih stebrov za kozolce damo 2 goldinarja (florinta), 5 solidov, 10 denaričev** (za prevod oblike besede *geben* gl. Lexer 1986: tabela ob str. 1 in str. 54).

Iz zapisa v oskrbniškem računu je torej razvidno, **da so v Ziljski dolini tedaj postavljali gosposčinske kozolce.**

V istem stavku sta uporabljana izraza *Khöse(n)* in *Harpffe(n)*. Če bi prva beseda tedaj že splošno pomenila kozolec, bi bila v zapisu kajpak nepotrebna, saj bi smisel v tem primeru bil *dvanaest macesnovih stebrov za kozolce za kozolce* oziroma *dvanaest macesnovih kozolčevih stebrov za kozolce*. Pomen te besede je tedaj torej še nihal med prvotno oznako za *stog/Haufen* oziroma osrednji drog v njem in oznako za *kozolec/Harpffe*. Ta okoliščina kaže, da pomen imena *Khösen* v sredi 16. stoletja še ni bil nedvoumno prenešen s *kopice* na *kozolec*. Tudi hkratna raba drugega imena za kozolec *Harpffe* kaže na negotovost imenovanja, kakršna je navadno ob pojavu novega predmeta v jezikovnem sistemu okolja, ki novosti še ne pozna. Okoliščina torej kaže, da v Ziljski dolini v sredini 16. stoletja kozolec še ni bil dolgo v rabi.

Zapis žal ne sporoča tedanjega slovenskega imena za kozolec. Seveda je to ime bilo, saj vsaka trajnejša novost v življenjskem okolju hitro dobi tudi ime. Zato starost

imen dostikrat kaže tudi na starost imenovanega, različni pomeni istih imen pričajo o spremembah. To slovensko ime lahko domnevamo na podlagi vzporednosti imenskega procesa, ki se je v istem okolju ob uvedbi kozolca moral dogajati v nemškem in slovenskem govoru. Na prvega kaže zapis, na drugega pa retrogradni pogled, temelječ na pomenih slovenskih imen in njihovi zemljepisni razširjenosti.

218

Imena za kozolec v slovenskih govorih iz polpretekle dobe (gl. Smole 1996: priloga ob str. 312) so prostorsko značilno razdeljena na območje, na katerem je domače ime za kozolec *stog* (tudi *stueg*, *stug*, *stuh*, *stoh*), in območje, na katerem je navadno ime *kozolec* ali druge izpeljanke iz osnove *koz-*. Prvo območje enotno zajema Koroško, velik severni del Gorenjske in del Tolminskega, drugo območje pa ostale pokrajine, kjer so kozolci v rabi ali znani. Ta razporeditev je vsaj delno še nasledek stanja, kakršno je bilo pred širjenjem drugega slovenskega imena oziroma slovenskega knjižnega jezika, v katerega je sprejeto ime kozolec. Ker je zadnje ime prejkone razmeroma mlado, prvič izpričano v obliki *coslez* šele leta 1659 na jugovzhodnem Dolenjskem, in ker tam vsaj tri desetletja prej kozolcev še niso poznali, kot kažejo popisi gospodarskih poslopj in drugi viri (gl. Pirkovič 1964: 291–293, 295, 296), kaže ta razporeditev tudi na postopno širjenje kozolcev proti jugu in še pozneje proti vzhodu, kot jo kažejo druga pričevanja. Na podlagi teh dejstev sklepamo, da so kozolce najprej postavljali na delu Koroškega in delu Gorenjskega, in da so jih tedaj tam – verjetno zaradi enakih funkcij – imenovali *stog*, s staro besedo, ki je prej pomenila kopico (gl. Bezlaj 1995: 319). To bi bil v istem okolju, v katerem je nastal prenos pomenov nemškega imena *khöse* s kopice na kozolec, enak proces prenosa istih pomenov slovenskega imena *stog*. Okoliščine torej kažejo, da je bilo za napravo, ki jo danes knjižno imenujemo **kozolec**, prvotno slovensko ime najbrž *stog*.

Datacijske okoliščine nastanka kozolca

- Poglavitni pridelek alpskih Slovanov je bilo proso (gl. GDZS 1970: 253–255); to pa je žito, ki ga niso devali v kozolce (prim. Baš 1984: 156 in 58; Melik 1931: 6). Prosenega snopja ni treba mlatiti, ampak le meti, ker se zrnje iz suhega klasja zlahka osuje; ob jemanju suhega prosenega snopja iz latovja kozolca bi nastala huda izguba. Zato v zgodnjem srednjem veku med alpskimi Slovani pač **ni bilo potrebe po kozolcu**. Ta bi lahko nastala šele ob koncu prvega tisočletja, ko se je z natriletnim kolobarjenjem uveljavil evropski tip žitnega gospodarstva, čeprav tedaj seveda niso opustili prosa.

- Alpski Slovani so živeli v zemljankah, delno vkopanih majhnih kočah (katerih sledove so v zadnjem času odkrile arheološke raziskave na najdišču Spodnje Hoče, na najdiščih Nova Tabla in Grofovsko blizu Murske Sobote, na najdišču Kotare pri Bakovcih, na najdišču Pod Kotom pri Krogu in drugod). Za gradnjo takšnih stavb je značilna **drvarska tehnologija** obdelave lesa, vezanja in pletenja palic in vej. Ob zemljankah si je težko predstavljati prave kozolce, ki so **tesarski** izdelek. Če so postavljali kakšna začasna kozolčasta sušilna ogrodja, bi ta že zaradi tehničnih zahtev, ki bi presežale tedanje tehnološke možnosti, morala biti nizka, hkrati pa višje zgradbe ne bi ustrezale tedanjemu pritličnemu horizontu vsakdanjega življenja in dela.

- Kozolci so tesno povezani s potrebo po sušenju. Toda pred poznim srednjim vekom je bila klima topla in poleti suha; brez težav je omogočala sušenje na njivah ali košenicah. Prvi znaki poslabšanja so se pojavili šele v začetku 14. stoletja. Od tedaj do srede 16. stoletja so se v žetvenih mesecih juliju in avgustu menjavala deževna in sušna obdobja. V mali ledeni dobi od srede 16. stoletja do začetka 18. stoletja je nastala stalna klima hudih deževnih poletij (gl. Flohn 1984: 35–43). Torej se je **potreba po dodatnem načinu sušenja** občasno pojavljala v poznem srednjem veku; od srede 16. stoletja pa je bila stalna. Kozolec kot eden od odgovorov na to potrebo bi torej sodil v ta čas.

- Kozolci iz 19. in 20. stoletja so glede na kmečki dom postavljeni zelo različno. Lahko stojijo v njegovem stavbnem sklopu ali zunaj njega blizu ali daleč. Vzroki za takšne namestitve so različni (na poljih za desetinski razvid in sušitev/shranitev, ki omogoča takojšnjo obdelavo strnišča; pred razpadom tripoljnega sistema, ko so stale ograje okrog poljskega območja zaščitene pred divjadjo in živino in drugo). Med njimi je večkrat tudi pomanjkanje prostora; dvojnih kozolcev ali daljših kozolcev stegnjenecv v marsikaterem strnjenem vaškem naselju sploh ni mogoče postaviti. To je vidno zlasti pri nekaterih toplarjih, saj sodijo nekatere njihove funkcije – zlasti prostor za shranjevanje vozov in podobnega – predvsem v sklop kmečkega doma. Zato vemo, da pri prvotnih prostorskih zasnovah takšnih naselij niso upoštevali potreb po dvojnih kozolcih ali daljših stegnjenih kozolcih kot sestavnih delih kmečkega doma. Ta okoliščina, ki je pomembna za datacijo nastanka kozolcev, je najbolj opazna pri vrstnih vaseh srednjeveške načrtne kolonizacije (gl. literaturo o kmečkih naseljih, navedeno v GDZS 1970: 612), kjer ožina stavbnih parcel kaže, da so bile namenjene zasnovi stegnjenega ali kvečjemu vzporednega doma. Stavbni skupini posameznega kmečkega doma v takšnih naseljih je danes dostikrat priključen toplar, vendar nameščen različno, dostikrat neugodno glede na funkcionalne prostorske povezave z drugimi stavbami; skoraj vedno stoji šele na obrobju, kjer je sicer osnovni stavbni sklop domačije že zaključen. Okoliščine torej kažejo, da **toplariji niso sodili v srednjeveško načrtovanje kmetij, da so poznejši dodatek kmetijam.**

- Ob koncu 15. stoletja je Santonino v Ziljski dolini videval in omenil le ostrvi; **kozolcev tedaj tam najbrž še ni bilo.**

- V popisu kmetij Loškega gospostva iz leta 1510 so kot potrebne stavbe navedeni le stanovanje (hiša), skedenj in hlev (gl. Blaznik 1958: 123, 124, opomba 10 na str. 126, v kateri je navedena omemba o propadli pustoti, na kateri ni *weder stuben, stadt noch stall*). V začetku 16. stoletja torej tam **niso menili, da je kozolec na kmetijah potrebna stavba.**

- Kranjski desetinski red iz leta 1551 našteva oblike, v katerih mora biti žitno snopje za desetinsko odmero: kope, razstavke in ostrvi; **red ne pozna kozolca**, iz katerega bi bila odmera najlažja (Vilfan 1964: 399, 400).

- Razčlemba oskrbnikovega zapisa o stožnih stebrih iz leta 1558 pokaže, da v Ziljski dolini **tedaj kozolec še ni bil dolgo znan.**

- Valvasor je razložil namembnost kozolca na Kranjskem z dvojno letino, ki terja takojšnjo ponovno obdelavo polja in ne dopušča sušenja snopja na njivi. Opisno ga je omenil kot odlagalno ogredje (*Gerueftweg*), imenoval ga je nemško *Harpffe*. Ta namembnost je bila v njegovem času nedvomno eden temeljnih vzrokov obstoja kozolca.

Drugo setev in žetev v enem letu je pomenila ajda (gl. Valvasor 1689: prvi del, 2. knjiga, str. 104, glede na upodobitve je mislil najbrž le na kozolec stegnjenec, gl. sl. na str. 105, in tretji del, 11. knjiga, sl. ob str. 620). Ajda omogoča drugo žetev, ker dozori precej prej kot druga žita; postopno se je začela sporadično na strniščih uveljavljati v 15. stoletju; v 16. stoletju so jo gojili že množično, zlasti na Koroškem, vendar na Štajerskem le malo (gl. GDZS 1970: 255, 257). Valvasorjeva razlaga, ki za njegov čas nedvomno drži, torej **kaže, da je potreba po kozolcu odvisna tudi od uveljavljanja ajde. Največja potreba bi torej nastala v 16. stoletju na Koroškem** (kar se sklada z najstarejšo znano omembo kozolca), mnogo manjša bi bila tedaj na Štajerskem (kar se sklada s popolno odsotnostjo kozolcev na bakroreznih upodobitvah Štajerske iz leta 1681, dalje z ugotovitvijo, da so v Celjski kotlini v 16. in 17. stoletju dajali žitno desetino le s kop, in z opažanjem iz leta 1775, da so na Štajerskem kozolci in dvojna setev nenavadni; Vischer 1976; Baš 1984: 146; Stabej 1954: 45, 46).

- Precejšnja višina kozolcev, ki jo ob ohranjenih primerkih iz zadnje tretjine 18. stoletja kažejo tudi upodobitve iz 17. stoletja, zagotavlja sušenje in hranjenje velikih količin snopja ali sena na majhni talni površini, vendar je neskladna s pritličnim horizontom kmečkega dela in življenja. Upodobitev iz 17. stoletja (Valvasor 1689: I. del, 2. knjiga, na str. 105) kaže, da so že tedaj ob zlaganju snopja obvladovali višino kozolcev s podajanjem z voza. Toda številne kmetije so transportirale dobrine le s osebnim prenašanjem ali tovorjenjem in sploh niso imele voz. Tako npr. spričuje 34 podložniških inventarnih popisov z Dravskega polja in Slovenskih goric med letoma 1690 in 1778, da je tedaj tam imela vozove le slaba polovica kmetij (gl. Baš 1955: 110–117, 120). Višina kozolcev torej posredno kaže, da so tudi na območju, kjer so kozolce poznali, **lahko še v 18. stoletju imele kozolce le nekatere kmetije.**

- Čas rabe imen kaže tudi na obstoj imenovanega. Na Koroškem in severnem Gorenjskem uporabljano ime za kozolec *stog* je prvotno pomenilo kopico ali kol v njej (gl. Bezljaj 1995: 319); pomen tega imena pa se je najbrž šele v 16. stoletju razširil ali prenesel na kozolec (gl. zadnji odstavek poglavja *Najstarejše pričevanje o kozolcu*). Drugo ime *kozolec*, ki je v rabi drugod na Slovenskem (gl. Smole 1996: priloga ob str. 312), je kljub natančnim pregledom povednih virov (gl. Stabej 1954) prvič izpričano šele iz leta 1659 na Dolenjskem, kjer starejši viri, med njimi tudi popolni popis vseh gospodarskih poslopij iz leta 1628, kažejo, da vsaj tedaj kozolca še niso imeli (gl. Pirkovič 1964: 291–293, 295, 296). Glede na imena moremo torej (skupaj z drugimi okoliščinami) domnevati **v 16. stoletju obstoj kozolcev na Koroškem in severnem Gorenjskem in v 17. stoletju njihovo širitev na Dolenjsko.**

Pričevalnost ohranjenih kozolcev in najstarejših upodobitev

Na Slovenskem je mnogo ohranjenih kozolcev. Že samo vestna analitična konservatorska popisa v 1–3 km širokem in 23 km dolgem pasu ob Savi med Obrežjem in Blanco leta 1984 (Hazler 1987) in na desnem bregu reke Save v občini Kranj leta 1994 (Knific 1995) obsegata skupno kar 922 kozolcev. Spletna verzija Registra nepremične kulturne dediščine Ministrstva za kulturo Republike Slovenije zajema

marca 2007 (<http://rkd.situla.org/>) 432 kozolcev. Med najstarejšimi je omenjenih le pet topolarjev, ki so s precejšnjo gotovostjo datirani še v zadnjo tretjino 18. stoletja (z letnico 1770 v Praprečah; 1778 v Podkraju; 1796 v Repušu; 1799 v Knezdolu; 1800 v Stopniku). Tem je treba dodati topolar z letnico 1796 na Hočevju (gl. Novak 2004: 15), ki ga Register ne zajema, in zunaj slovenske države topolar z letnico 1764 v Čačah v Ziljski dolini (gl. Cevc 2001: 149, 150; Hazler 2004: 14, 15). Najstarejši ohranjeni kozolec stegnjenec je najbrž primerek v Gomili, ki stoji na poti h kapeli blizu mesta nekdanje graščine Lanšprež in ima v Registru evidenčno številko 12866; glede na kozolce stegnjenca z zidanimi stebri iz 19. stoletja (gl. npr. Melik 1931: sl. 9; Cevc 1993: slike na str. 51, 52, 61; Cevc 2001; Mušič 1970: 83, sl. 14) je nenavaden, tudi zato je več kot verjetno mnenje, da ga je postavil graščinski lastnik, izobraženec in agrarni strokovnjak Peter Pavel Glavar med letom 1766, ko je kupil graščino, in letom 1784, ko je umrl.

Najstarejši znani ohranjeni kozolci torej sodijo šele v čas agrarno-tehnične revolucije; tudi na fotografijah in risbah številnih kozolcev, ki jih ni več (gl. Fototeko in Arhiv risb v SEM; Melik 1931; Cevc 1993a), ni opaznih prvin, ki bi omogočale starejše datacije. Vzrok za takšno stanje spomenikov je hitro propadanje vkopanih delov lesenih stebrov in posledično podiranje kozolcev že ob močnem vetru. Tako sodi npr. že v leto 1574 podatek o ponovnem tesarskem postavljanju kozolcev graščinskega posestva Kinek v Ziljski dolini (gl. Moser 1974: 113, op. 183). Vsekakor danes dostikrat vidimo pod ohranjenimi stegnjenici različno oblikovane odporne hrastove ali kostanjeve ali kamnite ali betonske stebrne temelje, *babce* (gl. Mušič 1970: 12–16; Cevc 1993a: 186–192), ki so prvine zasnove ali največkrat obnove. Slabe kozolce so utrjevali z oporniki. Zoper hitro propadanje lesenih temeljev je bila rešitev zidanje stebrov. Najstarejše znano pričevanje o tem sodi v leto 1646, ko je veter ponovno podrl kozolec pred gradom Humberkom v Spodnjem Rožu, in je stebre kozolca, ki so ga prej popravljali tesarji, sezidal zidar (gl. Moser 1974: 116, 117). Ta postopek je drag, vendar se je v posebnih okoliščinah vsaj v 19. stoletju ponekod uveljavil tudi med kmečkimi kozolci (gl. Cevc 2001). Druga rešitev, ki je postala vsaj v 19. stoletju zelo razširjena, so topolarji oziroma podstavki pod njimi. Konstrukcije tega tipa kozolca so toge vzdolžno in prečno; njegovih stebrov ni treba vkopavati, ampak le postaviti na podstavek, da so leseni stebri ločeni od zemlje.

Ohranjenih kozolcev, ki bi kot predmetni viri samostojno pričali o genezi, torej ni več. Arhaične konstrukcijske prvine na mlajših objektih namreč lahko kažejo na starost prvotnih zasnov le v povezavi z drugimi pričevanji. Tako naj bi npr. slemenasto ostrešje, ki je bilo znano že v prazgodovini, na preprostih kozolcih pričalo o njihovi veliki starosti (Baš 1984: 146), toda ker to ni podprto z drugimi viri, priča le o rabi najenostavnejše rešitve, ki se ob obstoječih, enako visokih stebrih v ravni vrsti ponuja kar sama; saj so prvine takšne zasnove tudi del nekaterih jeklenih ostrešnih paličij dvoranskih gradenj iz 20. stoletja, pri katerih pač ne mislimo, da bi lahko pričala o starosti teh stavb.

Delni vpogled na videz in zgodovino starejših kozolcev nudi nekaj upodobitev. Najstarejše znane so na vedutnih bakrorezih v **Topografiji avstrijskih provinc iz leta 1649**, in sicer na upodobitvah Humberka, Pliberka in Škofje Loke (Merian 1649: pred str. 101; ob str. 96; po str. 116; gl. slike 1, 4, 5 v pričujočem spisu). Posebno dokumentarno vrednost imajo upodobitve kozolcev **na risbah in bakrorezih gradiva za (nedokončano) veliko pregledno sliko Ljubljane in bližnje okolice**, ki

so v 7. in 17. zvezku Valvasorjeve grafične zbirke, sedaj v Grafičnem kabinetu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti v Zagrebu; nastale so v nekaj letih **po letu 1660** (gl. Stele 1928; Kos 1955). Te podobe so veliko dolgotrajno mojstrsko delo topografskega pregledovanja in merjenja, natančnega terenskega risanja in prenosa podatkov v konstruiran pogled s ptičje perspektive. Domačina, ki bi uspešno zmogel takšno delo, tedaj na Kranjskem ni bilo, zato so k delu povabili izkušenega tujega mojstra. To je najbrž bil nizozemski vedutist Folpert van Ouden Allen (gl. Stopar 1996: 52, 53). Topograf je bil zelo vesten, kot kažejo nadrobnosti, ki jih moremo preverjati na še danes obstoječih stavbah in zazidalnih tlorisnih obrisih. Kozolce je na Kranjskem bržčas videl prvič; vsekakor je menil, da so vredni pozornega upodabljanja (drugače kot Valvasor; gl. Melik 1931: 56, 57). Glede na verizem upodabljanja različnih skupin stavb in različna dolžinska, vendar precej enotna višinska razmerja upodobljenih kozolcev do velikosti parcel in drugih stavb na istih lokacijah moremo soditi, da jih je risal individualno, da je najbrž narisal vse, ki jih je bil videl, in da upodobitve tipološko, glede na opornike, število oken in strehe ustrezajo tedanji stvarnosti. Z gotovostjo pa vemo, da števila lat zaradi majhnosti upodobitev in debelin risnih črt ni mogel upodabljati veristično, zakaj kozolci, ki na podobah vedno presegajo višino pritličnih stavb, so seveda imeli več kot štiri do šest lat, kot jih največkrat vidimo na tem slikovnem gradivu (gl. sl. 6–11 v pričujočem spisu). Na vsem tem topografskem gradivu naštejemo (po fotografijah) 74 kozolcev. Vsi upodobljeni primerki so preprosti stegnjenjenci brez dodatnih prvin; vsaj pri šestnajstih kozolcih z gotovostjo vidimo tudi opornike, vendar vedno le na eni bočni strani, kar kaže na simbolno upodabljanje. Kozolci so različnih dolžin: sedem kozolcev ima po tri okna; 24 po štiri okna; devet po pet oken; 12 po šest oken; osem po sedem oken; pet po osem oken; tri po devet oken; en kozolec ima deset oken in pet jih ima po enajst oken.

Valvasor je zapisal, da so kozolci razširjeni povsod po Kranjskem in objavil nadrobno **upodobitev zlaganja snopov v kozolec** (Valvasor 1689: I. del, 2. knjiga, str. 104, 105). Vendar po njegovem mnenju kozolci zavoljo kratkotrajnosti in navadnosti niso bili pomemben del vedutne stvarnosti, zato so na bakrorezih v njegovih delih upodobljeni le poredkoma (gl. sl. 12–17 v pričujočem spisu; prim. Melik 1931: 56, 57). Podoben odnos do kozolcev so imeli tudi še poznejši vedutisti, kar nazorno kažejo npr. upodobitve ljubljanske okolice, na katerih ne vidimo kozolcev, čeprav vemo, da so tam bili (gl. Stopar 1996). Valvasor je na terenu največkrat skiciral le poglobitveni objekt, okolico pa označil z nekaj črtami, pri čemer kozolcev ni upošteval; dodajanje nadrobnosti je bilo navadno prepuščeno bakrorezcem. Na njegovi upodobitvi Bohinjske Bistrice je fragment kozolca bržčas ostal le kot del skupine fužinarskih stavb. Na Valvasorjev odnos do kozolcev nazorno kažejo npr. štiri upodobitve graščine Ribče/Fischern, ki so posnetki njegove terenske risbe; najprej je nastal bakrorez, na katerem se je podpisal kot risar W(eichart)D(elineavit); (Valvasor 1970: list št. 43). Le na ozadju ene vedute Litije je ob graščini Ribče upodobljen kozolec, na starejšem bakrorezu Litije ob graščini Ribče in na samostojni veduti graščine Ribče ga ni (Valvasor 1689, III. del, 11. knjiga, str. 343; Valvasor 1970: list št. 133; Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, str. 136). Valvasor je bil torej ob tej graščini narisal tudi kozolec, vendar je ob prenosih risbe v bakroreze

skrbel, da je bil izpuščen. Na upodobitvi Humberka z dravske strani Valvasor ni narisal velikega kozolca z zidanimi stebri, ki je bil upodobljen že 32 let prej na veduti tega gradu s podobnega gledišča (gl. Valvasor 1681: bakrorez št. 75; Merian 1649: bakrorez pred str. 101); iz podobnih razlogov na vedutah njegove koroške topografije ni kozolcev, čeprav vemo, da so tam bili (gl. Valvasor 1681; Valvasor 1688). Značilno pa je **nekaj kozolcev na veliki razgledni pokrajinski upodobitvi z Bogenšperka**, ki jo je samostojno, kot posvetilo Valvasorju narisal in vrezal Andrej Trost, ki je kot vedutist, ki je pred prihodom na Kranjsko deloval na Štajerskem, kjer jih ni bilo, na kozolce kot na del kulturne pokrajine gledal drugače (gl. Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, ob str. 620).

Na **veduti Škofje Loke in okolice** za pogled s severo-severovzhoda, na kateri se je skrajno desno spodaj podpisal štajerski vedutist Valentin Gappnigg in datiral delo z letnico 1711, so tudi upodobitve kozolcev, ki pa sodijo v nekoliko starejši čas. V nadnapisu je slikar zapisal, da je slika nastala po upodobitvi van Noorta iz leta 1697 (gl. Blaznik 1973: 261, slikovna priloga ob str. 306). Slika sodi v vrsto upodobitev škofijskih posesti, ki jih hrani Škofijski muzej v knežjem hodniku pri stolnici v Freisingu. Gre torej za sliko, pri kateri je važen topografski vidik; še posebej je poudarjen z verzalkami, ki na podobi in v podpisni legendi imenujejo važne stavbe in pokrajinske dele. Koliko je upodobitev topografsko verna tudi glede kozolcev, ne vemo; nekaj drugih, malo pomembnih naslikanih nadržbnosti bi kazalo, da je vsaj nekoliko. Vendar so kozolci delno pojmovani shematično. Vsak ima po en opornik ob vsakem stebri in to le na eni bočni strani, en upodobljeni kozolec ima pet oken, štirje po štiri in eden tri okna; vendar so vsi upodobljeni kozolci enostavni stegnjenjenci. Štirje stojijo na poljskih zemljiščih med Staro Loko in Škofjo Loko, dva na levem in dva na desnem bregu Selščice, eden je na Ošterfeldu ob poti, ki vodi proti mestnim Selškim vratom pred kamnitim mostom, eden stoji ob poti na levem bregu Sore, takoj po sotočju, nasproti Puštalu. Zemljišča, na katerih stojijo kozolci, ki so razmeroma majhni, so podložniška. Zato mislimo, da gre za kmečke kozolce. Če število kozolcev ustreza dejanskemu stanju, podoba priča, da so tedaj na tem območju imele kozolce le redke kmetije.

Med povedne upodobitve iz časa, ko se kozolci niso ohranili, sodi **načrt plovnega kanala Ljubljanica - Ljubljanica pri Štepanji vasi iz leta 1737**, ker so na njem s topografsko vestnostjo upodobljeni kmečki domovi te vasi in kozolci (gl. sl. 18). Med današnjima pokopališčem in Gruberjevim kanalom jih stoji šest, sedem jih je južno od današnje Štepanjske ceste, trije stojijo vzhodno od vasi. Vse kmetije so ograjene, noben kozolec ni v ogradi, vsi kozolci stojijo ob njivah, vendar na travnih zemljiščih, vsi so stegnjenjenci. Upodobitve so simbolične glede na opornike, ki so vedno na eni bočni strani ob vsakem stebri; stvarnejše so najbrž upodobitve oken: sedem kozolcev ima po šest oken, štirje imajo po osem oken, trije imajo po pet oken, eden ima sedem oken in eden fragmentarno upodobljen ima najmanj tri okna. Kozolci so bili tedaj tam zelo uveljavljeni, saj jih je več, kot je upodobljenih kmetij.

Sklep

Oblikovalski red v kozolcih in tipologija

Pozoren pogled na kozolec kot na arhitekturo je odkril oblikovalski ritem, prepričljivo smotrnost, soodnosno proporcionalnost prvin ob upoštevanju značilnosti gradiva in skladnost s pokrajinsko podobo (gl. Mušič 1970). Ob analitično zastavljenem vrednotenju ene skupine kozolcev sta natančna merska dokumentacija in preiskava pokazali, da so nekateri tesarji v 20. stoletju še uporabljali dunajske mere in da so težili k poenostavljanju konstrukcij (Marinko 1982). Zahtevna večstranska obravnava arhitekture kozolcev je pozorna zlasti na konstrukcijo, proporcionalni red, kompozicijo in izvedbo; s preiskavo izbranih primerkov je pokazano, da so pri več kozolcih topplarjih uveljavljeni nekateri enaki oblikovalski principi, zlasti proporcijsko načelo dolžinskih odnosov stranic kvadrata in kvadratnega korena iz vsote njegovih dveh stranic oziroma njegove diagonale (Juvanec 2007: 61–71).

224

Glede **rabe kvadrata in njegove diagonale kot proporcijskega načela** je treba omeniti, da je to analitičen pogled raziskovalca in ne konstruktorjev kozolcev. To proporcijsko razmerje je namreč v preprostejši arhitekturi vsaj od srednjega veka vsebovano skoraj povsod, kjer so za merjenje in konstruiranje uporabljali vrvice. V splošni rabi sta bili svinčnica za določanje navpičnosti in svinčnica na trikotu za določanje vodoravnosti (*vaga*). Postopek tesarjev pri gradnji kozolcev je bil enak kot pri gradnji večine enostavnih ostrešij. Na poljubni vrvi so predvideno širino stavbe zaznamovali, zavozlali z zanko, ki so jo po potrebi natkali na kline, zabite v zemljo. Dobili so daljico (mero za bruno – bodoči poveznik – položeno vzporedno s širino stavbe na tesarski prostor). Nato so označeni del vrvice prepognili na pol in dobili sredino bruna, iz katere so potegnili somernico in jo omejili z isto polovično dolžino. Ob njenem koncu so zabili v zemljo klin, ki je pomenil bodočo slemensko točko. Med njo in koncema bodočega poveznika so položili bruni, ki tako medsebojno tvorita pravi kot in bosta špirovca. Dobili so osnovni, na tleh ležeči trikotniški razpored brun, ki so dolžinsko seveda v razmerju kvadratnega korena iz dve proti ena, pri čemer je ena dolžina špirovca. Nato so dvignili bruna na podstavke, sledilo je tesanje. Zato je pri večini preprostih stavb, tako kot pri topplarjih, vrh zatrepa približno v pravem kotu. Enak postopek je bil pri delanju položnih ostrešij za korčaste strehe, pri katerih meri zgornji zatrepan kot okoli 130 stopinj; tam so somernico omejili s še enkratnim pregibom vrvice, dejansko s četrtno širine stavbe.

Oblikovalski ritem in soodnosnost sta nastajala ob sestavljanju razsežnostno, uporabnostno in snovno določenih prvin, mnogostransko preizkušeni v dolgoletni rabi. Višina stebrastih ogredij je omejena z obvladovanjem zlaganja snopja s podajanjem z voza in z dostopnostjo primernih debel za predrtinasto oslABLJENE stebre, ki so zavoljo odpornosti morali biti hrastovi ali macesnovi, poredkoma kostanjevi. Razmik med latami je določen s povprečno debelino s povreslom vezanega žitnega snopa in določa razmike med predrtinami na stebrih, ti določajo potrebno debelino stebrov. Velikost predrtin in širina oken sta soodvisni z nosilnostjo lat; njihova debelina je spet omejena s velikostjo predrtin, ki ne smejo preveč oslABLITI stebrov. Oporniki kozolcev stegnencev

jasno kažejo namen in potrebe. Če je kozolec šibak ali star in izpostavljen hudim vetrovom, so oporniki dolgi in sežejo do višine kapne lege, če je potreba manjša, so krajši; glede na potrebe jih je malo ali mnogo; postavljeni so na eni ali obeh bočnih straneh ali tudi čelno; odsotnost opornikov kaže, da jih stegnjenec ne potrebuje. Takšne prvine so tesarji največkrat uravnoteženo soodvisno, čeprav na različne načine spajali v konstruktivno in uporabnostno smiselne stavbe, ki zato vzbujajo vtis ubranosti med deli in celoto, četudi so višje in nižje, sloke in široke ter različnih tipov. Vendar je skladnost osredotočena na obseg navpično pojmovane gradbene sestavne enote. Zato učinkuje podobno pri kozolcih, ki imajo samo dve okni in pri kozolcih, ki imajo mnogo oken; več ali manj enakih enot je mogoče po dolžini sestavljati brez škode za ubran videz. Občutje povezanosti s pokrajino temelji na skladnostih vzdolžnih usmeritev kozolcev: na ravninskem svetu sledijo predvsem smerem zemljiške in posestne razdelitve, na hribovitem svetu smerem izohips; če so ob poteh, so navadno postavljeni vzporedno z njimi.

Zgoraj omenjena sedanja strokovna in poljudna podoba o teh stavbah je osnovana na kmečkih kozolcih iz 19. in 20. stoletja. Njen pomemben del so tipi.

Glede na različne kriterije so tipologije različne. Poglavitna tipologija, na katero se naslanjajo druge, je osnovana na vidni podobi zasnov in stavbnega gradiva ter loči pet tipov: 1. stegnjeni kozolec, 2. vezani kozolec (*navadno imenovan toplar*), 3. kozolec na kozla (*t. j. glede na vzdolžno osno navpično ravnino nesomeren toplar*), 4. kozolec brez strehe in 5. prislonjeni kozolec. K prvemu tipu sodijo še tri variante: kozolec s pristreškom ob oknu (*večkrat imenovan plašivec, ker naj bi bila ob enem ali dvema oknoma podaljšana streha kot plašč*); kozolec z zidanimi stebri; dvojni kozolec (*t. j. par stegnjenih kozolcev z medsebojnimi vodoravnimi oporami*). K drugemu tipu sodijo še variante: kozolec na eno drevo (*z enim notranjim nadstropnim vzdolžnim togostnim okvirjem*); kozolec na dve drevesi; kozolec z zidanimi stebri, nizki kozolec (*t. j. kozolec z nižjim stebrovjastim ogredjem, nad katerim je takoj ostrešje, v katerem je shramba za seno ali ne*); (gl. Melik 1931: 8–27; ker tu ni spremljajočih ilustracij, so dodane ležeče zapisane pripombe pisca teh vrst). Ta tipologija je doživela nekaj sprememb.

Z izločitvijo nesamostojnih latastih ogredij iz pojma kozolec in z mešanimi kriteriji videza, zasnove, konstrukcije, stavbnega gradiva ter z neupoštevanjem hierarhije tipov in variant je oblikovanih devet tipov: enojni stegnjeni kozolec, enojni stegnjeni kozolec z zidanimi stebri, kozolec s plaščem, dvojni stegnjeni kozolec, vezani kozolec - stog na eno drevo, vezani kozolec - stog na dve drevesi, vezani kozolec z zidanimi stebri, vezani kozolec s hodnikom, kozolec na psa ali kozla (gl. Mušič 1970: 82). Ta tipologija je bila kot ilustracija uporabljena tudi pozneje, hkrati pa protislovno zavržena v besedilu, kjer so kot tipi naštet: stegnjeni kozolec, vezani kozolec; kozolec na psa; prislonjeni kozolec; kot posebna skupina pa so imenovani kozolci brez strehe (Cevc 1991: 356).

Glede na temeljno oblikovno zasnovo in z upoštevanjem več variant je oblikovanih sedem tipov: enojni stegnjeni kozolec; stegnjeni kozolec s plaščem; kozolec na kozla ali na psa; dvojni stegnjeni kozolec; nizek kozolec; dvojni vezani kozolec v eno drevo; dvojni vezani kozolec v dve drevesi (gl. Juvanec 2007: 44–46). Skrbna obravnava variant, posebnosti in kombinacij grupira kozolce v pet skupin: enojni (stegnjeni)

kozolci; stegnjeni kozolci z nadstreškom (plaščem); dvojni stegnjeni kozolci; vezani kozolci - toplarji; kozolci na psa (kozla); posebej so obdelani tudi prislonjeni kozolci (gl. Cevc 1993a: 43–146).

Strukturalna sistemska tipologija loči tri tipe: 1. enojni kozolci; 2. dvojni kozolci; 3. z gospodarskimi objekti povezani kozolci; prislonjeni kozolci sodijo k ustreznim gospodarskim poslopjem. K prvemu tipu sodijo navadni stegnjenici in takšni s plaščem; k drugemu razni toplarji, nizki kozolci in kozolci na kozla (gl. Hazler 1999: 201, 202). Ta tipologija temelji na enotnem kriteriju, je odprta ter seveda zlahka omogoča nadaljnje nadrobnejše uvrščanje, klasifikacije in obravnave številnih socialnih, pokrajinskih, lokalnih, časovnih, strukturnih, gradbenih, arhitekturnih in drugih podtipov in variant in posebnosti kozolcev. Precej ji sledi leksikalni prikaz, ki loči dva glavna tipa: enojni ali stegnjeni kozolec in dvojni kozolec, zraven pa imenuje še različice: kozolec s plaščem, kozolec na psa in prislonjeni kozolec (Cevc 2004: 244, 245). Neenotna tipologija in imenovanja povzročajo nekaj zmede. Pozornost je potrebna pri oznaki *dvojni kozolec*, ki ne pomeni več medsebojno z oporniki povezanega para stegnjenec, ampak toplarje, ter pri nelogični terminološki opredelitvi (gl. SSKJ 1994: 444, 1408), po kateri naj bi bil (eden!) *dvojni* ali *vezani* kozolec ali *dvojnik* ali *toplar* kar *dva vzporedna kozolca, vezana s skupnim ostrešjem*.

Vse, kar je povedano v tem poglavju, je osnovano predvsem na obdelavah kmečkih in nekaj župniščnih primerkov iz 19. in 20. stoletja; samo od sebe se zastavlja vprašanje, koliko to lahko velja tudi za starejše in nekmečke kozolce. Z drugimi besedami: ali in koliko je mogoče na osnovi tega znanja sklepati na razvoj stavbnih tradicij in na nastanek kozolcev. Upoštevanje **ključnih dejstev**, navedenih v tem spisu, oziroma **pregled njihovih medsebojnih potrjevanj ali izključevanj** lahko obeta odgovor, ki more kazati na temeljne poteze starejšega razvoja kozolca.

Oris razvoja

Kozolci so nastajali v začetku novega veka. Med alpskimi Slovani v zgodnjem srednjem veku ni bilo potrebe po kozolcih niti tehnoloških veččin, ki bi omogočale izdelavo kozolcev kot tesarskih izdelkov. V obdobju med 9. in 14. stoletjem je bila klima topla in suha in je bilo moč snopje zlahka posušiti na njivi; potrebe po kozolcih tedaj ni bilo. V poznem srednjem veku so se menjavala deževna in sušna obdobja poletnih mesecev; v mali ledeni dobi od srede 16. stoletja in zlasti v 17. stoletju je bila potreba po kozolcih ali drugih načinih sušenja velika. Klimatski okvir se sklada z drugimi dejstvi. Pri načrtovanju vrstnih vasi visokosrednjeveške kolonizacije niso načrtovali prostora za kozolce. Na delu Koroške, ki velja za klasično območje kozolca in je zemljepisno med slovenskimi kozolci ter tirolskimi in drugimi alpskimi kozolci, so po opisu iz leta 1485 ostrvi. V popisu kmečkih potrebnih stavb na ozemlju Loškega gospostva iz leta 1510 kozolci niso omenjeni. Kranjski desetinski red iz leta 1551 ne pozna kozolca. Vendar je na prej omenjenem koroškem območju, v okolici Šmohorja leta 1558 že izpričano postavljanje gosposčinskih kozolcev, čeprav ime zanje še ni bilo zelo ustaljeno in tedaj še niso mogli biti dolgo znani.

Kozolci so se socialno uveljavljali postopno. Najstarejša omemba iz leta 1558 priča o kozolcih na fevdalnih gospodarstvih in takšne kaže tudi vrsta upodobitev iz 17. stoletja (gl. sl. 4, 6, 9, 10, 12, 14–16). To so veliki kozolci; takšen je tudi kozolec z devetimi okni, ki je bil kmalu po letu 1660 upodobljen ob Ajdovskem gradcu, pristavi nemškega viteškega reda pri Ljubljani (gl. Kos 1955: sl. 5 desno zgoraj in str. 42, 43).

Zelo pomembna za nastanek kozolcev na fevdalnih pristavah je bila ob skrbi za svoj pridelek tudi žitna desetina. Podložniki so jo (razen pavšalizirane) oddajali v snopju in desetinski gospod je od različnih dajalcev ni dobil niti istočasno niti enako suhe. V vlažnem obdobju bi skupno spravlanje suhih in vlažnih desetinskih snopov v skedenj pred mlatvijo povzročilo njihov propad; zlaganje v kozolec je rešilo ta problem. Za precej upodobljenih kozolcev seveda ne vemo, kakšen je bil družbeni položaj njihovih lastnikov; tisti, ki stojijo v ograjenem kmečkem domu, so nedvomno kmečki (gl. sl. 7, 8). Glede na zadnje primere bi bil sredi 17. stoletja vsaj v ljubljanski okolici kozolec že običajna stavba kmetije. Na upodobitvi Štepanjske vasi leta 1737 (gl. sl. 18) naštejemo več kozolcev kot kmetij.

227

Zemljepisno so se širili kozolci različno. Čeprav iz 16. stoletja ni pričevanj z Gorenjskega, moremo domnevati, da so tedaj vsaj na severozahodnem delu pokrajine, tako kot na Koroškem na Zilji že poznali kozolce, ker sta to sosednji območji s tesnimi stiki in ker je le na njih kozolec imenovan *stog*. V 17. stoletju, najhujšem obdobju male ledene dobe, so se kozolci kot rešitev hudih stisk s sušenjem snopja najbrž pospešeno širili. Na jugovzhodnem Dolenjskem v prvi tretjini 17. stoletja še ni bilo kozolcev, leta 1659 pa je izpričan kozolec na fevdalnem nadarbinskem posestvu v Šentjerneju (gl. Pirkovič 1964). Sredi tega stoletja je bil v ljubljanski okolici kozolec običajna gospodarska stavba in v zadnji tretjini stoletja je Valvasor že lahko zapisal, da so kozolci razširjeni povsod na Kranjskem. Kozolec je bil pomembno sredstvo, ki je s takojšnjo odložitvijo snopja omogočalo pravočasno obdelovanje strnišč, na katera so sejali ajdo, ki je pomenila dvojno letino. Ajda se je najprej uveljavila na Koroškem, nato na Kranjskem in pred 19. stoletjem le malo na Štajerskem. Širjenje ajde se sklada s širjenjem kozolcev; ti so se hitro uveljavljali na Koroškem in Kranjskem ter počasi na Štajerskem. Na številnih štajerskih vedutah iz leta 1681 ni niti ene upodobitve kozolca (gl. Vischer 1976), čeprav jih njihov risar pač ni imel za vedutno nepomembne kot Valvasor, saj je druge skromne občasne gradnje večkrat upodobil. V Celjski kotlini so izpričano še celo 17. stoletje dajali žitno desetino le s kop; po opažanjih še iz leta 1775 so bili v tej deželi kozolci in dvojna setev nenavadni. Kozolce so tu bržčas pogosteje postavljali šele vzporedno z uveljavljanjem agrarnotehnične revolucije; na to vsaj deloma kaže prevladovanje toplarjev, ki so ustrezali zlasti novim potrebam kmečkega gospodarstva. Vendar se je proti vzhodu na slovenskem Štajerskem tudi v 20. stoletju kozolec sploh razširil le do Drave med Mariborom in Ptujem in do Sotle, pa še na tem območju ni nikoli postal splošen (gl. Melik 1931: zemljevid na koncu knjige).

Kako so se kozolci in po njih nastala kozolčasta ogredja zemljepisno širili na alpska ozemlja proti zahodu (gl. Cevc 1993a: 14), ne vemo. Vsekakor je najstarejše besedno pričevanje o kozolcu iz 16. stoletja povezano s slovenskim ozemljem (gl. Moser 1974: 113, op. 183); povedni so številni slikovni viri iz 17. stoletja, ker zajemajo

vse avstrijske dežele in ker so med njimi najstarejša slikovna pričevanja o kozolcih, ki vsa sodijo le v slovenske kraje (gl. Merian 1649; Merianovi dediči 1656; gl. sl. v pričujočem spisu 1, 4, 5). Sicer pa kažejo številne panoramske fotografije tirolskih pokrajin iz konca 19. stoletja, da je bilo tedaj tam še občasnih kozolčastih ogredij malo, več je bilo le drugim stavbam prislonjenih latastih sušilnih ogredij (gl. npr. Haushofer 1899).

Časovno razvojna podoba je povezana s spreminjanjem tehtnosti različnih potreb, ki so jim ustrezali kozolci. Huda splošna potreba po sušenju je bila največja v vrhu male ledene dobe v 17. stoletju; po prenehanju hudih deževnih poletij v začetku 18. stoletja se je bistveno zmanjšala (gl. Flohn 1984: str. 40, tabela 2.7). Povezava kozolcev z gojenjem strniščne ajde je bila pomembna; na Kranjskem je v 17. stoletju ajda (za kruh in kašo) pomenila važen del kmečke prehrane (Valvasor 1689: I. del, 3. knjiga, str. 347); v 18. stoletju se je njen pomen še večal in za leto 1837 velja mnenje, da se je kranjski kmet preživljal v glavnem z ajdo (gl. Britovšek 1964: 235–237). Pred sredo 19. stoletja so mnogo ajde pridelali na Koroškem, sredi stoletja je zavzemala dobrih 30 odstotkov vse obdelovalne površine na Kranjskem in dobrih 23 odstotkov na slovenskem Štajerskem, nato pa so se ti deleži stalno manjšali (gl. GDZS 1970: 263–267); potreba po kozolcih zavoljo gojenja strniščne ajde je bila v zadnji četrtini 19. stoletja že malenkostna. Agrarnotehnična revolucija v drugi polovici 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja je ustvarila novo kmečko kulturo in številne nove potrebe; nekaterim je zadostil kozolec. Zato je 19. stoletje čas intenzivne gradnje kozolcev in obdobje njihove največje razširjenosti. Zavoljo uveljavitve hlevske živinoreje je močno narasla potreba po večjih zalogah krme in seveda po ustreznih dodatnih hraniščih. To so postali predvsem kozolci, stegnjenici in toplarji, pri katerih sena niso dajali le na late, ampak tudi v nadstropje med brane in na podstrešje. Toda toplarji so ustrezali tudi drugim novim potrebam. Bili so nova oblika suhote kot klonica za vozove, sani in druge številnejše kmečke naprave in orodja; prostor, kamor je bilo moč zapeljati naložen voz v begu pred dežjem; kjer je bilo ob novem intenzivnem kmečkem delovniku mogoče delati tudi v slabem vremenu; kjer so sušili in hranili les in marsikaj drugega ter občasno spravili številne večje reči; kjer so v nadstropju sušili in hranili koruzo ter nekatere druge pridelke, ki jih je uvedla agrarnotehnična revolucija. Takšnim potrebam so kozolci dobro ustrezali vse do zadnje tretjine 20. stoletja (tudi s paradoksalnim sožitjem kmečkega toplarja, ki je odgovor na potrebe agrarnotehnične revolucije, in pod njim spravljenimi avtomobilom, traktorjem in drugo kmečko motorno mehanizacijo); seveda pa so se razmerja med vrstami nalog in njihove stvarne vsebine precej spreminjala. Čeprav sta tedaj deagrarizacija in industrializacija kmetijstva že močno zmanjšali pomen kozolcev, jih še danes marsikje uporabljajo v takšne ali podobne namene.

Tipološko razvojna podoba je podobno kot časovno razvojna podoba odraz spreminjajočih se tehtnosti različnih potreb, ki so jim ustrezali kozolci. Temeljne tipske zasnove so bile najprej odgovor na nove potrebe, njihove variante pa prilagajanje družbenim, premoženjskim, funkcionalno kompleksnim, obrtnim, pokrajinskim in lokalnim okoliščinam. Največji in najrazličnejši tipološki inventar je ustvarila gradnja kozolcev v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Izvirni kozolci iz tega obdobja so omogočili podobo ohlapne pokrajinske tipologije, ki seveda ni izključna in velja

predvsem ali samo za ta čas, ali le za prevladujoče tipe, ali le za njihove omejenosti (gl. Melik 1931: 8–21, 27–31, 41–46, 58; Cevc 2004: 244; Juvanec 2007: 50–53). Seveda ta tipologija le izjemoma zajema še nekaj starejših kozolcev fevdalnih pristav ali veleposestev; dejansko je izraz kozolcev, ki so del kmečkih domačij in župnišč.

Najstarejša omemba 12 stebrov za kozolce iz leta 1558 ne omogoča ugotovitve, za kakšen tip so bili namenjeni. Če so bili za dva topolarja, bi to bila majhna objekta s po štirimi okni; naročnik bi tramovje za nadstropne dele in ostrejši že imel ali bi jih moral naročiti drugače, kot če so bili namenjeni za stegnjenca, pri katerih so late in ostali deli največkrat delo domačih sekačev. Zato se zdi verjetneje, da gre za stegnjenca, torej tip, ki je bil vsaj v 19. stoletju v tem delu Ziljske doline že močno redke in nadomeščen s tipom preprostega topolarja (prim. Melik 1931: 46); tudi po današnjem zapisu tam pravijo stegnjenca *kranjski stog*.

Na upodobitvah iz 17. stoletja vidimo le stegnjenca. Seveda so to zemljepisno omejena pričevanja, zlasti o območjih, kjer so še danes stegnjenca prevladujoči, severno od Škofje Loke, na velikem delu Gorenjske in še posebej v ožji ljubljanski okolici. Toda iz tega stoletja so v podobi samo stegnjenca izpričani tudi iz Bohinja in z velikega dela Dolenjske, kjer v 19. in 20. stoletju prevladujejo topolarji (gl. priložene slike). Med temi upodobitvami predstavlja izjemo le topolar z zidanimi stebri (gl. sl. 4), ki so ga postavili leta 1647 na mestu lesenega kozolca stegnjenca, ker ga je podrl veter, ki topolarjev ne podira. S to gradnjo sta bila rešena problema trohnenja lesenega stebra v zemlji in odpornosti zoper veter, ki jo ima topolar. Vendar sta konstrukciji zidanega in lesenega topolarja bistveno različni. Pri prvem zagotavljajo togost zidani stebri, pri drugem pa tramovni prečni in vzdolžni togostni okvirji. Zato omenjena upodobitev še ne priča o lesenih topolarjih. V tem času tudi po topolarjih še ni bilo posebne potrebe; gospoščinske pristave so navadno imele prostorna gospodarska poslopja in tudi posebne suhote ali kolnice (gl. Valvasor 1681, 1689, 1970; Vischer 1976).

Močna potreba po topolarjih je predvsem na kmetijah nastopila v drugi polovici 18. stoletja (opisana je v prejšnjem podpoglavju o časovno razvojni podobi); starejši topolarji bi glede na zgodovinske okoliščine in potrebe bili redki in le na fevdalnih gospodarstvih. Najstarejši ohranjeni topolarji so iz zadnje tretjine tega stoletja. V 19. stoletju so bili topolarji raznih podtipov bolj ali manj razširjeni že na vsem območju kozolcev. Tedaj so postavljali topolarje različnih razvojnih, pokrajinskih in konstrukcijskih variant in izboljšav. Posebno konstrukcijo pomenijo različni topolarji, ki ne potrebujejo (čeprav jih na čelih večkrat kot pregrado za seno ali oporo za ostrejšje celo imajo) prečnih in vzdolžnih togostnih tramovnih okvirjev; to so tisti z zidanimi stebri. Pred 19. stoletjem so bile to pač le posamezne rešitve, kot npr. leta 1647 na humberški pristavi, v 19. stoletju pa so takšni kmečki kozolci postali regionalna značilnost (gl. Cevc 2001); v sorodno konstrukcijsko skupino seveda sodijo še topolarji z betonskimi stebri iz druge polovice 20. stoletja. Drugo konstrukcijsko družino predstavljajo leseni topolarji, v katerih so različne in različno nameščene, vendar vedno domiselne nadstropne, največkrat notranje vzdolžne in čelne prečne togostne tramovne okvirne konstrukcije od različnih poševnih rešetkastih (*brane*) do pestrih kombiniranih skupnih ali posameznih poševnih tramovnih povezav. Pri teh kozolcih stebri niso v zemlji, ampak le postavljeni na

kamnit ali betonski podstavek, ker so to togostno popolne stavbe. Seveda je tudi med temi variantami še precej razlik. Nekateri toplarji nimajo nadstropnega shrambnega dela (nad spodnjim prečnim tramom, *rigljem*); pri nekaterih je dostop v ta del z lestvijo skozi podno odprtino; pri drugih je dostop z lestvijo skozi čelno odprtino, ki ima včasih vratno krilo; spet pri drugih je dostop po stopnicah in nadstropnem hodniku; velikosti, oblike in namestitve čelnih ročic so zelo različne; strehe so lahko dvokapne, s čopom ali štirikapne; zapore strešnih zatrefov so močno različne itd.

230

Poglavitni tipi toplarjev so nastali v času agrarnotehnične revolucije; vsaj v 19. stoletju so bili večinoma sočasni, čeprav so mikroregionalno nekatere variante prevladujoče. Razvoj kozolcev nikakor ni vedno potekal od enostavnih oblik k zapletenejšim, ampak največkrat narobe: z izumljanjem variant, ki so ustrezale možnostim in potrebam različnih naročnikov. Raznoliki tipi, podtipi, variante in tipske kombinacije kozolcev, ki jih poznamo iz 19. stoletja, so odraz procesa močnega premoženjskega razlikovanja na vasi, ki je postajalo vedno bolj izrazito zlasti še v obdobju agrarnotehnične revolucije od srede 18. stoletja do srede 19. stoletja in po zemljiški odvezi (gl. GDZS 1970: 168–184). Veliki, tesarsko zahtevno izdelani toplarji so bili večinoma znak velikih kmetij. Na nuji in inventivnosti je temeljil razvoj tipov, ki so naslonjeni na paradigmo velikega toplarja, vendar so mnogo cenejši in zadovoljujejo skromnejše potrebe manjših in majhnih kmetij in celo nekaterih kajž. Značilna sta zlasti nizki toplar, ki je izvedba toplarja brez zahtevnega tramovnega nadstropja, in kozolec na psa (imenovan tudi na kozla), ki je izvirno skromnejše zasnovan, glede na osrednjo vzdolžno navpično ravnino nesomeren toplar (gl. Melik 1931: 18–21). Vsekakor so zlasti v 19. stoletju kozolci močno vplivali na nastajanje raznih preprostih občasnih kozolčastih sušilnih latovij (za seno, koruzo in druge pridelke) in prislanjanja takšnih konstrukcij gospodarskim poslopljem in celo hišam.

Na razširjenost poglavitnih tipov kozolcev so vplivale tudi pokrajinske posebnosti. Kjer so imeli velike hiše, hleve in skednje oziroma dosti prostora za shrambo sena, vozov in drugega, kot na velikem delu Gorenjske, so ostali stegnjenici v večini. Na Notranjskem, Dolenjskem in Štajerskem je bila velika potreba po dodatnih hraniščih sena in tam so se toplarji najbolj uveljavili in dosegli konstrukcijski in oblikovalski vrh. Tudi stegnjenici so se razvijali. Po nastanku sodi par stegnjenec z medsebojnimi vodoravnimi vezmi vsaj v sredo 17. stoletja (gl. sl. 6); je ena od rešitev opornikov. Stegnjenec s plaščem je izum, glede na funkcije naslonjen na toplar: ima pokrito lopo, čeprav majhno. V 19. stoletju je nastajal vzporedno in v velikem številu s širjenjem toplarja. Nasprotno so po potrebi lahko tudi toplarju pristavili velik stegnjenec ali manjša enostavna stegnjenca ali so toplarju celo dodali še stransko lopo; te in še razne druge tipske kombinacije so stranska pota razvoja, dokumenti postopnosti dograjevanj, modernizacij in hkrati presenetljive priče ustvarjalnosti kmečkih naročnikov in tesarjev.

Imena za kozolce in njihove dele so na Slovenskem zelo bogata in raznolika; dostikrat ima en pojem različna imena in tudi isto ime ima pogosto različne vsebine (gl. npr. Pleteršnik 1894, 1895; Vurnik 1930; Melik 1931; Mušič 1970; Baš 1984; Hazler 1987; Cevc 1993a; Smole 1996; itd; posebej povedna pričevanja so terenske risbe kozolcev v Arhivu risb SEM, na katerih so določilno zapisana imena delov).

Žal to bogato gradivo še ni zadostno raziskano. Vendar ne moremo dvomiti, da so ob novih tipskih zasnovah, podtipih in variantah kozolcev nastajala tudi nova imena zanje, ali pa so starejšim imenom dali nove vsebine. Brez sistematičnega nadrobnega študija morem pisec teh vrstic le zapisati, da nisem našel takšnih imen, ki bi izpričano sodila v čas pred 19. stoletjem. Ta vtis bi bil skladen z ugotovitvijo, da sodi pospešen razvoj kozolcev v čas agrarnotehnične revolucije, oziroma da sodi razcvet njihovih variant šele v 19. stoletje.

Uporaba različnih gradiv je vplivala na konstrukcije, trajnost in videz. Razlika med konstrukcijo kozolcev z zidanimi in lesenimi stebri je že omenjena, razliki v trajnosti in videzu sta samoumevni. Vidne razlike so nastajale pri kritini. Na bakrorezu zlaganja v kozolec (gl. sl. 13) je vidna lesena konstrukcija, ki je zasnovana tako odlično, da se vsaj četr tisočletja sploh ni bistveno spremenila. Streha je bila slamnata, kot večina tedanjih preprostih streh na podeželju sploh; domnevati moremo, da so druge, ponekod splošno navadne preproste kritine kot deske in skodle, že tedaj dajali tudi na kozolce. Šele v drugi polovici 19. stoletja so postopno uvajali tudi opečne strešnike, po sredi 20. stoletja tudi pločevino in salonit. Stebrne temelje stegnjencev – *babce* poznamo šele iz 19. stoletja; večinoma so jih postavili pri obnovi kot nadomestilo strohnjenih vkopanih delov. Kdaj so začeli uporabljati ta način, ne vemo. Hrastove in kostanjeve babce z mozničenimi vezmi bi lahko bile starejše; vsaj v večji meri bi apnenčaste babce z železnimi vezmi glede na splošnejšo dostopnost teh gradiv in obrtniškega znanja sodile šele v sredo 19. stoletja; betonske seveda niso iz časov pred drugo četrtino 20. stoletja. Poslednja pomembna gradivna inovacija gradnje kozolcev je uvedba betonskih stebrov, izum cementnarja Jožeta Rajglja iz Orehka pri Kranju leta 1932 (gl. Knific 1995: 85) oziroma že malo prej, ker so takšni stebri kot novost omenjeni že v knjigi, ki je izšla leto prej (gl. Melik 1931: 17). Za razliko od zidanih stebrov, ki rabijo dodatne lesene nosilce za late, imajo betonski predrtine kot leseni stebri. Takšni kozolci so cenejši, trajnejši in izbranega videza, ker zavoljo načina temeljenja ne potrebujejo opornikov.

Vzore za nastanek kozolca moremo domnevati v objektih, ki so bili znani v začetku novega veka, ko so kozolci nastali. Mnenje, da nastaja razvoj vedno iz nekih neizpričanih prvinskih sestavov in da progresivno teži h kompleksnejšim, kaže bolj na razširjeno priučeno šablonsko shemo mišljenja kot na stvarnost. V kompleksnih družbah je tudi razvoj preplet glavnih poti s stranskimi, regresivnimi in simplifikacijskimi. Tako npr. ne more biti dvoma, da so preproste kozolčaste latne konstrukcije za sušenje koruze nastale po vzoru pravega kozolca šele potem, ko se je ta poljedelska kultura pri nas uveljavila. Podobno velja tudi za tiste preproste občasne kozolčaste sušilne naprave, ki jih poznamo iz 20. stoletja, pri katerih že videz kaže, da so naslonjene na prave kozolce in jih na poznosrednjeveških in zgodnjenovoveških upodobitvah ne najdemo (gl. npr. Hansen 1984). Zgodovinsko izpričani poznosrednjeveški objekti, ki bi lahko spodbudili ustvarjalno iskro zasnovanja kozolca, bi lahko bila navpična ogredja z vodoravnimi drogovi za trte, za drevesa, za senčne ute; plotovi z več vodoravnimi drogovi, vodoravni drogovi sušilnih glist ob in nad ogrevalno pečjo ali tudi posamezni vodoravni drogovi, na katerih so sušili tekstil. Slamnata streha, na kateri so na vodoravne, enakomerno razmaknjene late privezani snopiči slame, bi že kot sestav lahko bila pobudniška ideja

za kozolec. Odprta srednjeveška shramba za žito ali seno, ki ima dvizžno streho (v Istri danes imenovana *tetoja*), bi lahko bila spodbuda za kozolec toplar (gl. Cevc 1993); pročelna nadstropna odprtina in podstrešna shramba za seno v toplarju bi lahko nastali po vzoru svisli (gl. npr. sl. 2 in 3); če bi dvokapni suhoti-kolnici samo predrli stebre in vanje vložili late, bi dobili nizek kozolec (gl. npr. sl. 12) itd. Vendar z gotovostjo vemo, da ostajamo na območju domnev. Kjer kreativni postopek ni določno dokumentiran, ne moremo slediti čudežnim avanturam človeške ustvarjalnosti, ki dostikrat nastajajo zoper pravila in splošno veljavnost in z napakami in absurdi odmikajo meje nemogočega.

232

Sl. 1 Upodobitev objekta, domnevno kozolca, desno ob hiši z dimnikom. Nadrobnost vedute Pliberka, na kateri vidimo skupino stavb na jugu pred mestnim obzidjem. Bakrorez v Topografiji avstrijskih provinc (Merian 1649: ob str. 96). Gre za upodobitev stavbe, ki jo tvorijo trije stebri, dve vrsti lat in pultna streha, ki je v višini hišnega slemenena. Z gotovostjo ni mogoče vedeti, kakšen objekt predstavlja upodobitev, ki je na bakrorezu visoka le pet milimetrov. Vendar je podobna stegnjenemu kozolcu, ki bi ga po skici na vedutni risbi v bakreno ploščo vrezal rezec, ki kozolcev ni poznal. S precejšnjo zanesljivostjo pa vemo, da sosednji objekt s štirikapno streho ni kozolec toplar, kot bi se lahko zdelo na prvi pogled. Tako so namreč na več vedutah upodobili svisli z lesenimi opaži med zidanimi slopi, bodisi samostojne ali kot nadstropje nad hlevom (gl. npr. sl. 2 in 3).

Sl. 2 Svigli z lesenimi opaži presledkov med zidanimi slopi. Nadrobnost vedute Pliberka, omenjene v podpisu k sl. 1.

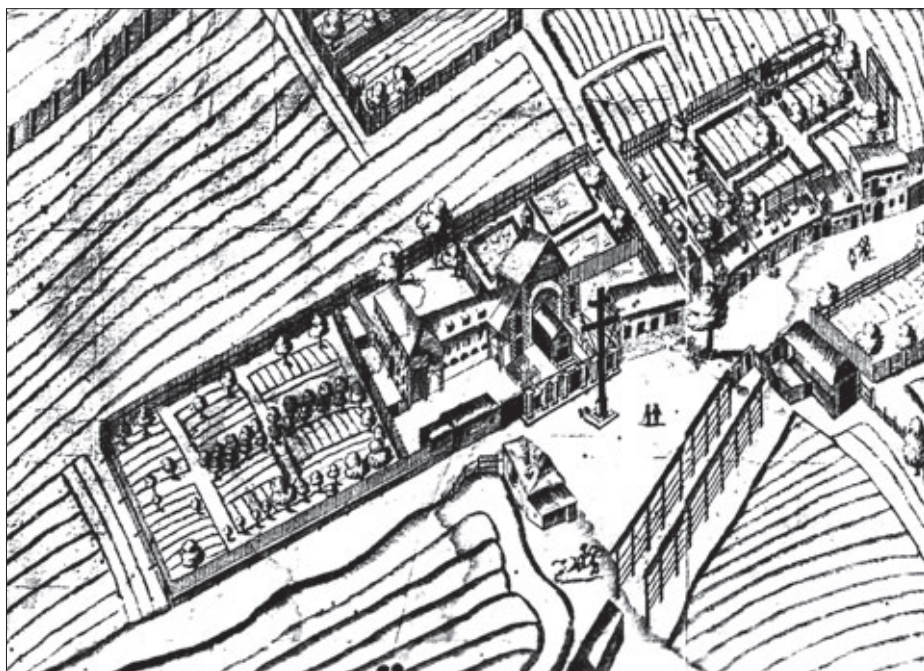
Sl. 3 Svigli nad hlevom, ki imajo leseno opažene presledke med zidanimi slopi. Nadrobnost bakrorezne vedute trga Spitala v Topografiji avstrijskih provinc (Merian 1649: ob str. 102).

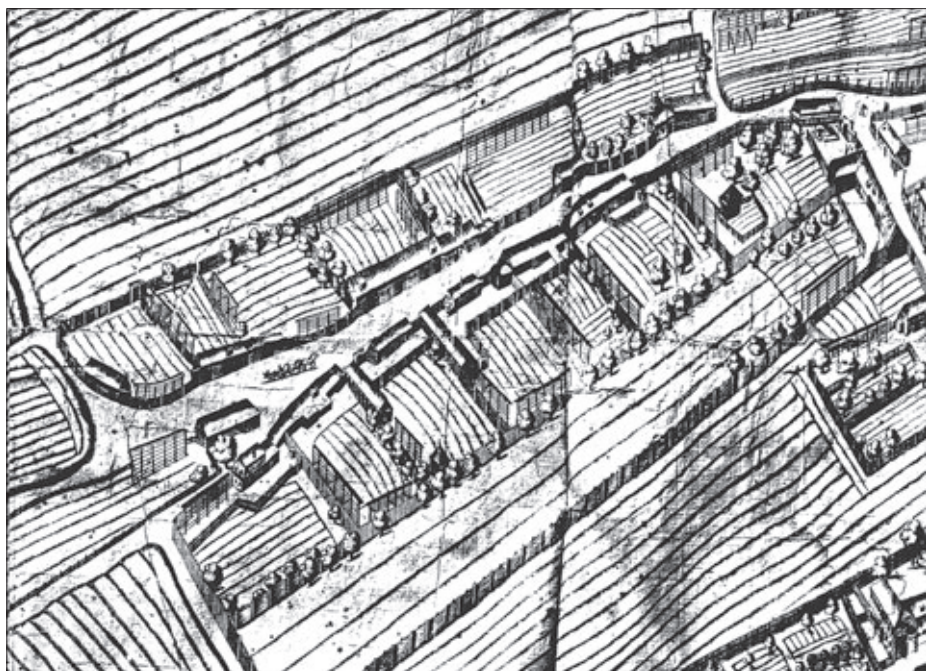
Sl. 4 Kozolec v ogradi. Nadrobnost vedute gradu Humberk/Hollenburg na bakrorezu v Topografiji avstrijskih provinc (Merian 1649: pred str. 101; grad stoji nad levim bregom Drave v današnji občini Kotmara vas/Köttmannsdorf). Upodobitev moremo povezati s humberškimi oskrbnimi zapisom iz leta 1647 o izdatku 21 goldinarjev, 45 krajcarjev in 2 denaričev za ponovno postavitve kozolca pred gradom na mestu, kjer je bil veter podrl prejšnji leseni žitni kozolec (gl. Moser 1974: 116, 117, opomba 189). Iz zapisa je še razvidno, da je tega leta zidar Peter Dobernik stebre kozolca sezidal s kamnitimi lomljenici in apneno malto, da je bil kozolec toplar in da je bil krit s skodlami. Na bakrorezu je kozolec upodobljen na položnejšem delu hriba pred gradom, kjer je več ograj zoper živino, manjših stavb in vodnjak s koritom za napajanje, kar kaže na območje grajske pristave. Iz upodobitve je razvidno, da je toplar imel štiri pare oken in da je bil brez nadstropnega dela. Glede na višinsko razmerje s sosednjimi stavbami in ograjami je bil kozolec približno tako visok kot kozolci, ki jih poznamo iz 19. stoletja in pozneje; zato vemo, da je upodobitev samo štirih vrst lat simbolična.

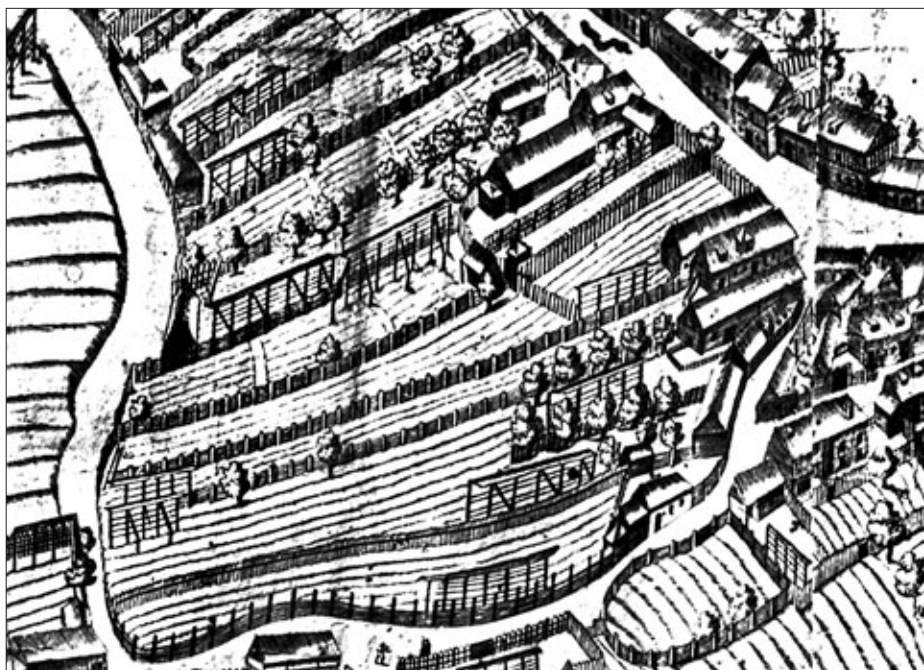
Sl. 5 Kozolec na ravnici med Virlogom, Moškrinom in Sv. Duhom. Nadrobnost bakrorezne vedute Škofje Loke v Topografiji avstrijskih provinc (Merian 1649: po str. 116). Levo zgoraj je upodobljena cerkev v Crngrobu, spodaj Stara Loka. Dve vrsti lat sta seveda simbolična predstava številnejšega latovja; ali ima enak značaj tudi upodobitev štirih oken, ne vemo. Precej zanesljivo pa je imel upodobljeni kozolec čelni opornik; ob kozolce druge polovice 19. stoletja so ga enako pristavljali na tisto stran, kamor se je kozolec nagnil zavoljo nezadostne vzdolžne togosti ali zaradi trohnenja vkopanih delov stebrov.

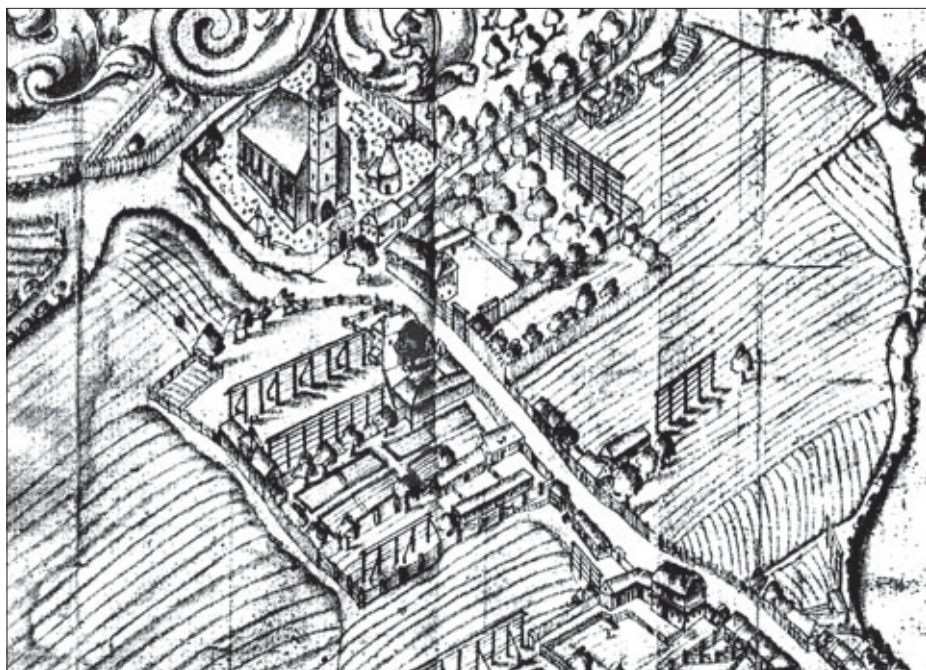
Sl. 6 Kozolca na Ajdovščini. Pogled s severozahoda. Nadrobnost gradiva za (nedokončano) veliko perspektivno upodobitev Ljubljane in bližnje okolice iz časa okoli leta 1660, ki je v 7. in 17. zvezku Valvasorjeve grafične zbirke; hrani jo Grafični kabinet Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti v Zagrebu (gl. Stele 1928: 73–88). Perorisba s tušem. Na vogalu med današnjo Slovensko cesto in potjo, ki je danes Dalmatinova ulica, stoji (danes neobstoječi) samostan bosonogih avguštincev s še nedokončano cerkvijo in vrtom, na mestu katerega danes stoji Hribarjeva hiša, ki jo je zasnoval Maks Fabiani. Kozolca stojita poševno prek prostora, kjer se začne današnja Gosposvetska cesta; glede na okoliščine ju moremo opredeliti kot samostanska. Ker stojita vzporedno, tesno drug ob drugem in imata enako število oken, vemo, da gre za par kozolcev, ki imata (neupodobljene) medsebojne oporne vodoravne vezi ali pa je predvideno, da jih bosta po potrebi dobila. Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

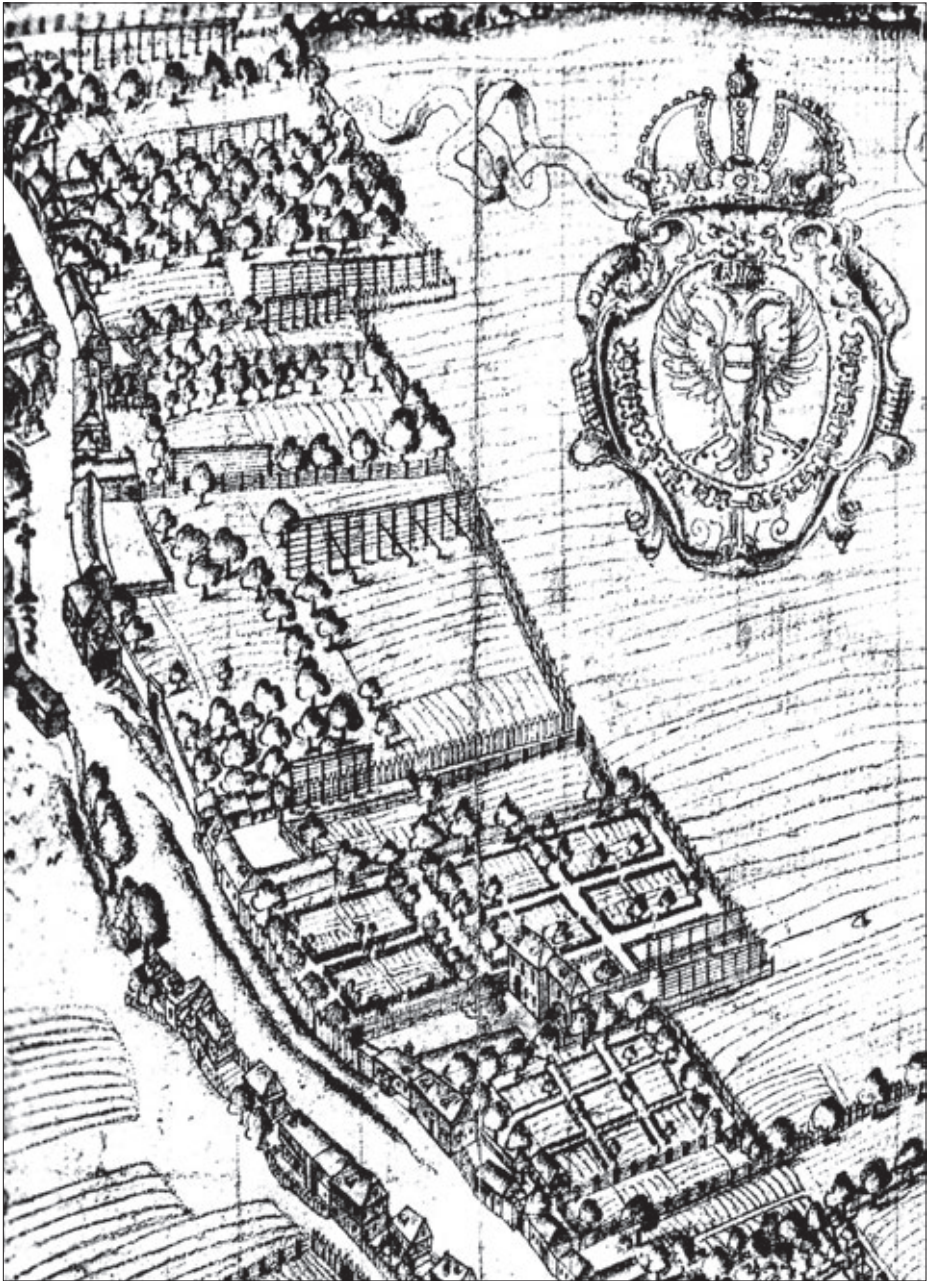
Sl. 7 Kozolci v Blatni vasi. Pogled s severozahoda. Nadrobnost gradiva za upodobitev Ljubljane iz časa okoli leta 1660, omenjenega v podpisu k sl. 6. Perorisba s tušem. Vas je ležala na obeh straneh poti, ki je danes Kolodvorska ulica; na desni strani upodobitve (t. j. na jugu) se je vas začela približno na mestu današnjih stavb RTV Slovenija; sredi današnje velike stavbe in kjer je manjša nasprotna radijska stavba. Na severni strani je naselje segalo do današnjega križišča Kolodvorske in Pražakove ulice. Upodobljeni so kmečki domovi in vsaj na jugozahodnem vaškem začetku pristava. Domovi so ograjeni. K vsakemu sodi kozolec, morda k dvema po dva, pristava ima tri kozolce. Postavljeni so vzporedno s posestnimi mejami domov, stoječih na precej kvadratasto zasnovanih parcelah. Kozolci so enostavni stegnjeneci; najmanjši ima štiri okna, največji devet. Pazljivi raziskovalec je s kritičnim pridržkom opozoril na stavbi, ki gledata s čelom na pot in bi glede na videz lahko bila kozolca toplarja (Knific 1995: str. 80 in sl. 2). Naknaden analitičen pogled domneve ne potrdi. Za vsako stavbo stoji v njeni vzdolžni osi po en stegnjenec. Slemenja stavb in stegnjenecv so v isti višini, kar imamo zaradi risarjeve večšine perspektivčnega konstruiranja za stvarno. Če bi stavbi predstavljali toplarja, bi morali biti njuni slemenja višji. Glede na proporce upodobitve bi namreč bila stebrovjasta latasta ogredja toplarjev pol nižja od ogredij stegnjenecv. Nenavadnost teh stavb najbrž pojasni njuna lega; postavljeni sta še po srednjeveški zasnovi s čelom na pot in bi lahko bili najstarejši hiši v vasi. Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

Sl. 8 Kozolci na delu Šentjanžvega predmestja. Pogled s severozahoda. Nadrobnost gradiva za upodobitev Ljubljane iz časa okoli leta 1660, omenjenega v podpisu k sl. 6. Perorisba s tušem. Strnjeno območje s kozolci omejujeta na desni strani upodobitve (na dejanski južni strani) današnja Trubarjeva cesta in Prečna ulica, proti severu sega območje nekoliko dlje od mesta, na katerem stoji današnja stavba sanatorija Emona, delo Valentina Scagnettija. Upodobljeni so ograjeni kmečki domovi na severni strani današnje Trubarjeve ceste, medtem ko so obrtniške hiše na južni strani ceste ob Ljubljani. Kozolci sledijo smerem vzdolžno zasnovanih parcel, na katerih stojijo domovi. K vsakemu domu sodi kozolec, k enemu najbrž dva. Najmanjši ima štiri, največji ima šest oken. Precej kozolcev ima opornike, kar kaže na dotrajanost in omogoča domnevo, da so nekatere postavili že v prvi tretjini 17. stoletja. Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

Sl. 9 Kozolci na pristavi ljubljanskega škofa in kozolec šentpeterskega župnišča. Pogled s severozahoda. Nadrobnost gradiva za upodobitev Ljubljane iz časa okoli leta 1660, omenjenega v podpisu k sl. 6. Perorisha s tušem. Z ograjo enotno omejeno zemljišče severozahodno od šentpeterske cerkve, na območju severno ob današnjem Hrvatskem trgu, je škofova pristava, ker leži na poljih, ki so v virih imenovana škofove njive. V njem je pet stavb in trije kozolci. Pred cerkvijo je kvadratasto ograjeno župnišče, ki ima na jugu kozolec. Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

Sl. 10 Kozolci na Zgornjih Poljanah, na južni strani sedanje Poljanske ceste. Pogled s severozahoda. Nadrobnost gradiva za upodobitev Ljubljane iz časa okoli leta 1660, omenjenega v podpisu k sl. 6. Perorisba s tušem. Na upodobitvi desno spodaj je ograjena pristava in vrt grofov Blagaj s pritličnimi gospodarskimi poslopji ob cesti in tremi kozolci; na sredi je nadstropna bivalna stavba, ki stoji približno na mestu današnje poljanske gimnazije. Nato se proti vzhodu vrstijo kmečki domovi, ki imajo stavbe ob cesti in od njih odmaknjene kozolce. Vsi kozolci so v domskih ogradah, vsi so usmerjeni kot sosedske meje. Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

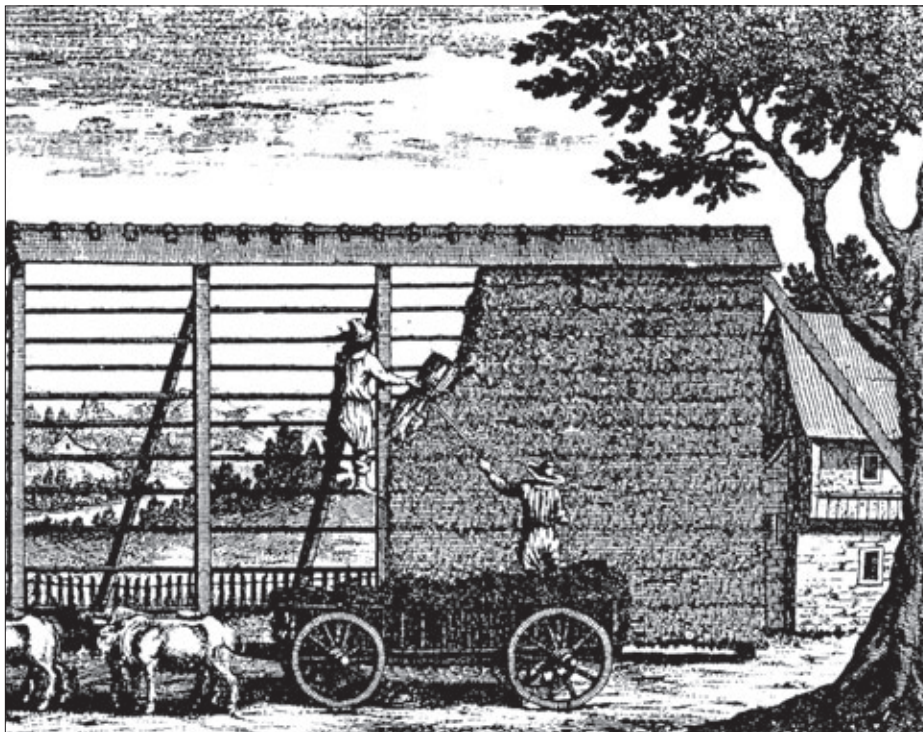
Sl. 11 Kozolci na Spodnjih Poljanah ob neregulirani Ljubljani, blizu tedanjih dveh Gosjih otokov. Pogled s severozahoda. Nadrobnost gradiva za upodobitev Ljubljane iz časa okoli leta 1660, omenjenega v podpisu k sl. 6. Perorisba s tušem. To je območje v zahodnem kotu med današnjima Živinozdravsko ulico in Poljansko cesto. Na sklenjeni, tlorisno nepravilno zalomljeni škarpi nad obrežno ježo postavljene stavbe nimajo kmečkega videza, stavbe ob Poljanski cesti bi lahko bile gostaške. Zemljišče je sklenjeno obdano z različnimi stavbami in plotom, na njem ni sklenjenih ograjnih delitev, značilnih za kmečke domove in pristave. Tu stojijo trije povprečno veliki kozolci in eden, ki ima kar devet oken, ozemlje prečkata stezi. Domnevno gre za vsaj pretežno obrtniško, prejkone mesarsko okolje.

239

Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

Sl. 12 Delno vidni kozolec med fužinarskimi stavbami v Bohinjski Bistrici. Nadrobnost vedute v Topografiji vojvodine Kranjske iz leta 1679; bakrorez ima napis *WOCHAIN Bohina* (Valvasor 1970: grafični list št. 305). Levo vidimo suhoto, najbrž klonico; te stavbe bi lahko bile eden od vzorov za toplarje. Imele so podobne funkcije shranjevanja vozov, gradiva in še drugega kot toplarji, in enako osnovno konstrukcijo kot nizki toplarji; če bi v stebre takšne suhote samo izsekali odprtine za kozolčeve late, bi dobili nizek toplar. Ista bakrorezna plošča je odtisnjena tudi v Slavi, vendar je tam del, na katerem je upodobljen kozolec, odrezan.

Sl. 13 Bakrorezna upodobitev zlaganja žitnih snopov v kozolec (Valvasor 1689, I. del, 2. knjiga, str. 105). Podajalec snopa in zlagalec obvladujeta višino kozolca s podajalnimi vilami in vozom. Streha kozolca, ki ima štiri okna, 12 lat, dva čelna in najmanj tri bočne opornike, je slamnata. Upodobitev sprednjega para volov je nenavadno odrezana; v Valvasorjevi Slavi ponovno uporabljene, že prej obstoječe večje bakrorezne plošče so obrezane obzirneje, večkrat obojestransko. Tako je tudi v drugi knjigi, kjer je bilo sekundarno uporabljenih nekaj obrezanih plošč iz Valvasorjeve topografije sodobne Kranjske iz leta 1679 (npr. upodobitve Stare Fužine, Ljubelja, Dolenjskih Toplic). V prvi knjigi Slave ni odtisov obrezanih bakroreznih plošč; te so tam evidenčno označene še z verzalkami in si večinoma sledijo v abecednem redu. V drugi knjigi Slave so bakrorezne plošče evidenčno označene s številkami in si večinoma sledijo zaporedno, ne zelo nepravilno kot v naslednjih knjigah. Bakrorezna plošča s kozolcem je obrezana in ima št. 1, kar kaže, da prvotno ni bila namenjena za Slavo. Zdi se, da je nastala v zvezi z začudenim risarjem, ki je prišel na Bogenšperk iz krajev, kjer kozolcev ni bilo. Podoba sodi v splošni predhodni topografski pregled Kranjske, vendar razčlemba nekaterih nadržbnosti omogoča ožjo pokrajinsko opredelitev. Med šesto in osmo lato od spodaj se odpira pogled v pokrajino, v kateri je levo drobcena upodobitev griča, na katerem stoji grad, desno pa zgornji profil hribovja v ozadju; te tri prvine so takšne kot na veduti višnjegorskega gradu, griča in pokrajinskega profila; enaka je tudi (na bakrorezu označena) orientacija pogleda proti zahodu (gl. Valvasor 1970: list št. 291). Desno in nižje je drobcena upodobitev graščine, ki jo tvori pokončna, dvoosna fasada in podolžna trosna fasada; oboje se sklada z upodobitvijo graščine Turn pri Višnji gori (na bakrorezu označene z orientacijo videza graščine za pogled z vzhoda proti zahodu; gl. Valvasor 1970: list št. 292). Ista orientacija pogledov nam ob drugih omenjenih skladnostih, zlasti še profila hribovja, omogoča ugotovitev, da obravnavane shematske nadržbnosti na bakrorezu kozolca niso nestvarna dopolnitev motiva. Iz povedanega sledi, da je veristično naravnani risar gledal proti zahodu, da je stal na Starem trgu ali v njegovi bližnji okolici oziroma da je upodobil kozolec blizu Višnje gore. Na značaj delno upodobljenega zidanega poslopja pri kozolcu kaže bakrorezna upodobitev podobne bivalne stavbe pristave graščine Soteska (gl. Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, priloga ob str. 10).

Sl. 14. Kozolec ob graščini Ribče/Fischern. Nadrobnost vedute Litije (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, str. 343). Upodobitev vrst lat je seveda simbolična, osem oken/štantov pa bi ustrezalo potrebam graščine, ki ima med gospodarskimi poslojji le majhne svisl, na katerih vidimo samo dve odprtini za seno.

241

Sl. 15. Kozolec ob graščini Slatna (Slatteneck), ki je stala vzhodno od Šmartna pri Litiji. Nadrobnost velike razgledne pokrajinske bakrorezne upodobitve proti severovzhodu z očišča ob gradu Bogenšperk (Valvasor 1689: III. del, 11. knjiga, ob str. 620). V okrasni kartuši pod Valvasorjevim grbom je napis, ki sporoča, da je to podoba svojemu milostnemu gospodu Janezu Vajkardu Valvasorju posvetil Andrej Trost. Ta vedutist in bakrorezec je to imenitno podobo torej upodobil samostojno, kar razloži na njej upodobljene tri kozolce, objekte, ki jih Valvasor ni vključeval v pojem vedutne stvarnosti. Višinsko razmerje kozolca do graščinskega poslopja kaže, da gre za približno tako visok kozolec, kot jih poznamo iz 19. stoletja oziroma kot je upodobljen že na sl. 13. Zato vemo, da je število lat upodobljeno simbolično, šest oken pa verjetno ustreza stvarnosti. Na eni strani graščinskega poslopja stoji zidano gospodarsko poslopje, na drugi strani je kozolec, ki je tu očitno del graščinskega gospodarstva.

Sl. 16. Kozolec v zaselku, ležečem južno ob Šmartnem pri Litiji (ki je na veduti imenovano S. Martin). Nadrobnost razgledne pokrajinske upodobitve, omenjene v podpisu k sl. 15. Najbrž gre za mikroobmočje, danes imenovano Pungrt. Upodobitev latovja je simbolična, prejkone je takšno tudi število treh ali štirih oken. Za neposredno pričevalno pa moremo imeti lego kozolca vzporedno ob njivi, zakaj takšen položaj ustreza tako delovni priročnosti kot zemljiški gospodarnosti in je mnogokrat izpričan pri kozolcih iz 19. in iz 20. stoletja. Tri stavbe ob kozolcu kažejo na pristavo: največja je nadstropna in ima nad vzdolžno fasado trikotno čelo.

Sl. 17. Kozolec v zaselku, ki leži južno pri Bregu pri Litiji (zadnji kraj je na veduti imenovan S. Catharina). Nadrobnost razgledne pokrajinske upodobitve, omenjene v podpisu k sl. 15. Najbrž gre za kraj, danes imenovan Gradiške Laze. Upodobitev kozolca je simbolična, vendar ni vzroka za dvom, da predstavlja stegnjenec. Če je velikostno razmerje kozolca in bližnje stavbe stvarno, kaže njegova lega ob veliki stavbi, da je del pristave.

242

Sl. 18. Kozolci v Štepanji vasi. Nadrobnost načrta plovnega prekopa Ljublanica-Ljublanica iz leta 1737. Kolorirana risba. Hrani jo Zgodovinski arhiv Ljubljana. V spodnji vrstici napisnega lista sta podpisana glavni projektant *Ernst Wen:(zel) Durchlaßer Inge:(nieur) Lieut:(enant) in* sodelavec *Friedrich Con:(rad) Renner Inge:* Po tej risbi je bil izdelan bakrorez, kjer je namesto napisnega lista večja okrasna kartuša, v kateri je napis še v latinščini. Zaradi te spremembe na bakrorezu desno zgoraj ni več dveh kozolcev, upodobljenih na risbi; rezec je tudi nekatere druge nadrobnosti vaškega okolja pojmoval simbolično, npr. kozolec pri cerkvi ima na risbi osem oken, na bakrorezu štiri (prim. Umek 1956). Na risbi naštejemo 16 kozolcev. Vsi so enostavni stegnjeneci, vsi stojijo na travnih, neograjenih površinah ob njivah. Eden ima sedem oken, trije imajo po pet oken, sedem jih ima po šest oken, štirje imajo po osem oken in fragmentarno upodobljeni kozolec ima najmanj tri okna. Na upodobitvi vasi domnevamo za kmetije tiste ograjene domove, v katerih sta najmanj dve stavbi; le ena kratka stavba, ki ne more biti stegnjeni dom, bi kazala na kajžo, bajto ali domec. Ob tej predpostavki naštejemo 12 kmetij, kar dovoljuje sklep, da je v tem času v tej vasi kozolec pomenil nujni sestavni del kmetije. Nadrobnost fotografije iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana; za posredovanje in obdelavo posnetka se zahvaljujem g. Jožetu Suhadolniku in ge. Tatjani Rodošek.

LITERATURA

- BAŠ, Angelos
1955 Orodja na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju. *Slovenski etnograf* 8, str. 109–128.
- BAŠ, Franjo
1984 *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podežlju*. Ljubljana : Slovenska matica.
- BEZLAJ, France
1982 *Etimološki slovar slovenskega jezika. Knj. 2: K–O*. Ljubljana : Mladinska knjiga.
1995 *Etimološki slovar slovenskega jezika. Knj. 3: P–S*. Dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana : Mladinska knjiga.
- BLAZNIK, Pavle
1958 Popis kmetij na ozemlju Loškega gospostva leta 1510. *Loški razgledi* 5, str. 119–127.
1973 *Škofja Loka in Loško gospostvo (973–1803)*. Škofja Loka : Muzejsko društvo.
- BRITOVŠEK, Marijan
1964 *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana : Slovenska matica.
- CEVC, Tone
1991 Kozolec. V: *Enciklopedija Slovenije. Zv. 5: Kari–Krei*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 356.
1993 Stog (shramba za žito) : zgodnja razvojna stopnja kozolca topjarja. *Traditiones* 22, str. 97–108.
2001 Kozolci topjarji s kamnitimi stebri – eden izmed regionalnih tipov kozolca na Slovenskem. *Traditiones* 30, št. 1, str. 129–150.
2004 Kozolec. V: *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana : Mladinska knjiga. Str. 244–245.
- CEVC, Tone; ČOP, Jaka
1993a *Slovenski kozolec = Slovene hay-rack*. Žirovnica : Agens.
- EGGER, Rudolf
1974 *Die Reisetagebücher des Paolo Santonino 1485–1487*. Aus dem Lateinischen übertragen von Rudolf Egger. Klagenfurt : Verlag Ferd. Kleinmayr.
- FEINIG, Anton in Tatjana
2005 *Familiennamen in Kärnten und den benachbarten Regionen*. Celovec [etc.] : Mohorjeva = Klagenfurt [etc.] : Hermagoras. (Studia Carinthiaca, Bd. 26).
- FLOHN, Hermann ; FANTECHI, Roberto (ur.)
1984 *The climate of Europe : past, present and future*. Dordrecht [etc.] : Reidel.
- GAVAZZI, Milovan
1969 Vor- und frugeschichtliches in der Volksüberlieferung im Ostalpenraum. V: *Alpes orientales* 5. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Str. 113–124.
- GDZS
1970 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog Zv. 1, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Državna založba Slovenije.
- HABERLANDT, Arthur
1953 *Taschenwörterbuch der Volkskunde Österreichs*. Wien : Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst.
- HACQUET, Balthasar
1801 *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven : deren geographische Ausbreitung von dem adriatischen Meere bis an den Ponto, deren Sitten, Gebräuche, Handthierung, Gewerbe, Religion u.s.w. nach einer zehnjährigen Reise und vierzigjährigen Aufenthalte in jenen Gegenden / dargestellt von B. Hacquet, der Weltweisheit und gesamten Arzneigelahrtheit Doctor, kaiserlich-königlichem Bergrath, ordentlichem Lehrer der Naturkunde an der Josephinischen Schule in Ost-Galizien, ehemaligem beständigem Secretair und Lehrer der technischen Chemie, beider königlichen Gesellschaften des Ackerbaues und nützlichen Künste im Herzogtum Krain Mitglied, dieser, wie auch der kaiserlichen Gesellschaft der Naturforscher im teutschen Reiche, der königl. großbritannischen Wissenschaften zu Göttingen; der königlichen preussischen zu Frankfurt an der Oder; der churfürstlichen mainzischen zu Erfurt; der sächsisch-ökonomischen zu Leipzig; der großherzoglich toscanisch-botanisch- und ökonomischen zu Florenz; der naturforschenden Freunde zu Berlin und Halle; der ökonomischen zu Chambéry. Leipzig : im Industrie-Comptoir*. [Na XII. strani je Balthasar, včasih imenovan tudi Belsazar Hacquet predgovor datiral z letom 1801. Dejansko je knjiga izhajala v zvezkih med letoma 1801 in 1808; na Slovenskem je avtor živel med letoma 1766 in 1787; gl. Vilko Novak, Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana 1986, str. 64, 66.]

HANSEN, Wilhelm

1984 *Kalenderminiaturen der Stundenbücher : Mittelalterliches Leben im Jahreslauf*. München : Callwey.

HAUSHOFER, Max

1899 *Tirol : Land und Leute*. Bielefeld, Leipzig : Velhagen & Klasing. (Monographien zur Erdkunde; 4).

HAZLER, Vito

1987 Kozolci ob Savi. *Traditiones* 16, str. 97–134.

1999 *Podreti ali obnoviti? : zgodovinski razvoj, analiza in modeli etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana : Rokus.

2004 *Kozolci na Slovenskem* = Hayracks in Slovenia. Ljubljana : Kmečki glas.

JUVANEČ, Borut

2007 *Kozolec*. Ljubljana : i2 : Fakulteta za arhitekturo.

KLADNIK, Drago

1999 *Leksikon geografije podeželja*. Ljubljana : Inštitut za geografijo.

244

KNIFIC, Vladimir

1995 Kozolci na desnem bregu reke Save v občini Kranj. V: *Kranjski zbornik*. Kranj : Mestna občina. Str. 78–89.

KOHLA, Franz; METNITZ, Gustaf Adolf; MORO, Gotbert

1973 *Kärntner Burgenkunde. Teil I: Kärntens Burgen, Schlösser, Ansitze und werhafte Stätten : ein Beitrag zur Siedlungstopographie*. Zweite vermehrte Auflage, mit Ergänzungen, Exkursen und Nachträgen von Gotbert Moro. Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten.

KOS, Milko

1955 *Srednjeveška Ljubljana : topografski opis mesta in okolice*. Ljubljana : „Kronika“.

KRANZMAYER, Eberhard

1984 *Ortsnamenbuch von Kärnten*. II. Theil. Klagenfurt 1985. Fotomechanischer Nachdruck. 1984. Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten.

KRIŽANIČ, France

2006 Zlata doba kot v času po iznajdbi kozolca. *Delo, Sobotna priloga (11. november 2006)*, str. 4– 5. (Intervju je zapisal Miha Jenko).

KUČAN, Ana

1998 *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče.

LEXER, Matthias

1986 *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 37. izdaja. Stuttgart : S. Hirzel.

L(IČEN), A(lojzij); M. R.

1985 Santoninov potopis po Ziljski in Zg. Dravski dolini pred 500 leti. *Mohorjev koledar 1985*, str. 78–83.

LINHART, Anton

1981 *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov od Antona Linharta*. [Prva knjiga, Ljubljana 1788; Druga knjiga, Ljubljana 1791.] Prevedli iz nemščine Marjeta Šašel-Kos, Alfonz Gspan, Nada Gspan-Prašelj; komentirali Fran Zwitter, Jaro Šašel, Bogo Grafenauer. Ljubljana : Slovenska matica.

LOEWE, Richard

1930 *Deutsches etymologisches Wörterbuch*. Berlin, Leipzig : W. de Gruyter.

MAKAROVIČ, Gorazd

1995 *Slovinci in čas : odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana. Založba Krtina.

MAKAROVIČ, Marija

1978 *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana : Mladinska knjiga.

1982 *Strojna in Strojanci : narodopisna podoba koroške hribovske vasi*. Ljubljana : Mladinska knjiga.

1985 *Predgrad in Predgradci : narodopisna podoba belokranjske vasi*. Kočevje : Kulturna skupnost.

1994 *Sele in Selani : narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec [etc.] : Mohorjeva založba.

MARINKO, Jože

1982 Poizkus ovrednotenja kompozicije stogov pri Studorju v Bohinju. *Traditiones* 7–9 (1978–1980), str. 67–92.

MEGISER, Hieronymus

1977 *Thesaurus polyglottus*. Iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za Slovensko-latinski-nemški slovar izpisal in uredil Jože Stabéj. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti. (Dela / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede = Opera / Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae ; 32. Inštitut za slovenski jezik ; 12)

MERIAN, Matthaeus

1649 *TOPOGRAPHIA Provinciarum Auftriacarū Austriae Styriae/ Carinthiae/ Carniolae / Tyrolis. etc: Das ist Beschreibung Vnd Abbildung derfürnehmsten Stätt Vnd Plätze in den Oesterreichischen Landen Vnder und Ober Oesterreich/ Steyer/ Kärndten/ Crain Vnd Tyrol. An tag gegeben Vnd Verlegt Durch Matthæum Merian In Franckfurt am Mayn. 1649.*

MERIANOVI DEDIČI

1656 *Anhang zu defs M. Z. Anno 1649 getruckter TOPOGRAPHIA PROVINCIARUM AUSTRIACARUM oder Beschreibung der fuernehmsten Ort / in Oesterreich / Steyer / Kaerndten / Crain / Tyrol / vnd einverlebten Landschaftten / Darinn Nicht allein der vorige Text vnterschiedlich corrigirt / Sondern / was man ferners darzu gefunden / vnd berichtet worden / auch angezeigt wird. / Franckfurt am Mayn / Bey Matthæi Meriani Seel. Erben./ M.DC.LVI.*

METNITZ, Gustaf Adolf; KOHLA, Franz; MORO, Gotbert

1973 *Kärntner Burgenkunde. Teil 2: Quellen- und Literaturhinweise zur geschichtlichen und rechtlichen Stellung der Burgen, Schlösser und Ansitze in Kärnten sowie ihrer Besitzer.* Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten.

MOSER, Oskar

1974 *Das Bauernhaus und seine landschaftliche und historische Entwicklung in Kärnten,* Klagenfurt : Verlag des Landesmuseum für Kärnten. Str. 113–119.

1985 *Handbuch der Sach- und Fachbegriffe : zur Erläuterung von Hausanlagen, Bautechnik, Einrichtung und Gerät im Kärntner Freilichtmuseum Maria Saal.* Klagenfurt, Maria Saal : Kärntner Freilichtmuseum.

MUŠIČ, Marjan

1970 *Arhitektura slovenskega kozolca.* Ljubljana : Cankarjeva založba.

NOVAK, Anka

2004 *Naši kozolci. Naš kraj : glasilo občine Dobropolje* 10 (september 2004).

PIRKOVIČ, Ivo

1964 *O nastanku žitnega kozolca. Slovenski etnograf* 16–17 (1963–1964), str. 289–305.

PLETERSNIK, M.(aks)

1894 *Slovensko-nemški slovar.* Del 1: A–O. Ljubljana : založilo in na svetlo dalo Knezoškofijstvo

1895 *Slovensko-nemški slovar.* Del 2: P–Ž.

POHL, Heinz-Dieter

Kärntnerisch von A–Z : ein klaines Wörterbuch. Klagenfurt : Heyn.

RADICS, P.(eter)

1884–1887 *Primus Truber über die Musik. V: Franz Schumi : Archiv für Heimatskunde. Bd. 2.* Laibach : der Herausgeber.

RHAMM, K(arl)

1908 *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slawischen Alterstumskunde von K. Rhamm. Erster Teil, Zweite Abteilung : Urzeitliche Bauernhöfe in germanisch-slawischem Waldgebiet.* Braunschweig : Kommissions-Verlag von Friederich Vieweg und Sohn.

SCHMIDT, Leopold

1951 *Geschichte der österreichischen Volkskunde.* Wien : Österreichischer Bundesverlag.

SANTONINO, Paolo

1991 *Popotni dnevniki.* Prevedel Primož Simoniti. Celovec [etc.] : Mohorjeva založba.

SMOLE, Vera

1996 *Poimenovanja za kozolec ter njegov steber, late in stol v slovenskih narečjih. Traditiones* 25, str. 309–319.

SNOJ, Marko

1997 *Slovenski etimološki slovar.* Ljubljana : Mladinska knjiga.

2003 *Slovenski etimološki slovar.* Druga, pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana : Modrijan.

SSKJ

1994 *Slovar slovenskega knjižnega jezika.* Ur. Anton Bajec et al. Ljubljana : DZS.

STABEJ, Jože

1954 *Gradivo za obravnavo o kozolcu na Slovenskem. Slovenski etnograf* 6–7 (1953–1954), str. 35–72.

STELE, France

1928 *Valvasorjeva Ljubljana. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 9, št. 1–4, str. 70–98.

STOPAR, Ivan

1996 *Ljubljanske vedute.* Ljubljana : Arterika.

ŠVAB, Danica

2002 Danica Švab, rojena Pajnič leta 1929, Bosljiva Loka 1. V: *Dva bregova, eno srce : življenjske pripovedi iz doline Kolpe in Čabranke*. Marija Makarovič, ur. Kočevje : Pokrajinski muzej. Str. 116–133.

UMEK, Ema

1956 Gradnja kanalov na Ljubljani v prvi polovici XVIII. stoletja. *Kronika* 4, št. 2, str. 82–86.

VALE, Giuseppe

1943 *Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487 : (Codice vaticano latino 3795)*. Città del Vaticano : Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e testi; 103)

VALVASOR, Johann Weichart

1681 *TOPOGRAPHIA ARCHIDUCATUS CARINTHLÆ MODERNÆ das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlöffer, wie sie anietzo stehen in dem Ertz:Hertzogthumb Khärndten. Heervorgebracht zu Wagenſperg in Crain im iahr 1681 Mit Sonderbarem Fleiß Durch Johann Weichart Valvaſor*

1688 *TOPOGRAPHIA ARCHIDUCATUS CARINTHLÆ antiquæ & modernæ completa: Das ist Volkommne und gruendliche Land=Beschreibung deß beruehmten Erz=Hertzogthums Kaerndten / beydes nach dem Vormaligem und jetzigem Zustande deßselben: Darinn Alle deßsen Staedte / Maerckte / Kloester / und Schloeffler / nebst andren Beschaffenheiten / und Miteinfuehrung mancher / entweder zur Erlaeuterung dienlicher / oder sonsten sich dazu bequemerer Geschichten / Nicht allein mit einer warhafften Feder / Jondern auch Natuerähnlichem Abriß der beschriebenen Oerter / und in Kupffer gebrachten Plaetze / Ans Licht gestellt / durch Johann Weichard Valvaſor / Freiherrn / und Mitgenossen der Koeniglichen Societaet in Engeland. Nuernberg / In Verlegung Wolfgang Moritz Endters. M DC LXXXVIII.*

1689 *Die Ehre Deß Hertzogthums Crain: Das ist / Wahre / gruendliche / und recht eigendliche Belegen= und Befchaffenheit dieſes / in manchen alten und neuen Geschicht=Buechern zwar ruhmlich beruehrt / doch bishero nie annoch recht beschriebenen Roemisch=Keyserlichen herrlichen Erblandes; etc. Durch Selbst=eigene / gantz genaue / Erkuendigung / Untersuchung / Erfahrung / und Historisch=Topogra phische Beschreibung / In Funffzehnen / wiewoll in vier Haupt=Theile unterschiedenen / Buechern / wie auch haeuffigen Abrißten und zierlichen Kupffer=Figuren / ausgebreitet / von Johann Weichard Valvaſor / Freyherrn / Einer hochloeblichen Landſchafft in Crain Hauptmann im Untern Viertheil / und der Koeniglich=Englischen Societaet in Engeland Mitglied; etc. Laybach / ANNO M DC LXXXIX. Zu finden bey Wolfgang Moritz Endter / Buchhaendlern in Nuernberg.*

VALVASOR, Janez Vajkard

1970 *TOPOGRAPHIA DUCATUS CARNIOLIAE MODERNAE. Bogenſperk na Kranjskem 1679. Cankarjeva založba Ljubljana / Dr. Dr. Rudolf Trofenik München. Spremnna beseda in redakcija Branko Reisp. Faksimile: TOPOGRAPHIA DUCATUS CARNIOLIAE MODERNAE das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, vndt Schlöffer, wie sie anietzo stehen in dem Hertzogthumb Crain. Heervorgebracht zu Wagenſperg in Crain im Jahr 1679. Mit Sonderbahrem Fleiß Durch Johann Weichart Valvaſor.*

VILFAN, Sergij

1964 Poljedelstvo na Slovenskem v luči nekaterih desetinskih predpisov. *Slovenski etnograf* 16–17, str. 391–404.

VISCHER, Georg Matthaeus

1976 *Topographia Ducatus Stiriae : 1681*. Zweite verbesserte Auflage. Bd. 1, 2. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von A. L. Schuller. Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Faksimile: G. M. Viſchers Kaeyerlichen Geographi, Topographia Ducatus Stiriae, das ist: Eigentliche Delineation , und Abbildung aller Staedte, Schloeffler, Marckflek, Luftgaerten, Probsteyen, Stiffter, Cloeffter, und Kirchen, so sich im Hertzogthumb Steyrmareck befinden; Und anietzo Umb einen billichen Preyß zu finden feynd Bey Johann Bitſch Univerſitaets Buchhaendlern, Auff dem Juden-Platz bey der guldenen Saulen.

VURNIK, Stanko

1930 Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. *Etnolog* 4, str. 30–71.

VIRI

FOTOTEKA IN ARHIV RISB SEM

Fototeka in Arhiv risb Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

ZEMLJEVID

Zemljevid SR Slovenije 1:250.000. Izdala in založila Republiška geodetska uprava.

BESEDA O AVTORJU

Gorazd Makarovič, dr., muzejski svetnik. Do upokojitve je bil zaposlen kot kustos za ljudsko umetnost v Slovenskem etnografskem muzeju. Njegovo raziskovalno delo sega čez meje osnovnega delovnega področja. Avtorjevo širino označuje formulacija njegovih raziskovalnih prizadevanj v zadnjih letih: Zgodovina kulture in odnos prebivalstva do kulture na Slovenskem od naselitve do druge svetovne vojne. Je pisec večjega števila razprav. Med pomembnejše knjige sodijo *Slovenska ljudska umetnost* (Ljubljana 1981), *Slovenci in čas, Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (Ljubljana 1995) in *Poslikane panjske končnice, Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja* (Ljubljana 2000).

ABOUT THE AUTHOR

Gorazd Makarovič, Ph. D., retired as a museum adviser from the Slovene Ethnographic Museum where he was employed as curator of folk art. His research works extends far beyond his basic field of activity. The breadth of his scientific interest can be best illustrated by the formulation of his research endeavours in recent years: The history of culture and people's attitude toward culture in the Slovene territory from the settlement until the Second World War. Dr. Makarovič has written numerous articles and books. His principal works are the books *Slovenska ljudska umetnost* (Slovene Folk Art, Ljubljana 1981) and *Slovenci in čas, Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja* (The Slovenes and Time. The attitude toward time as a framework and component of everyday life, Ljubljana 1995) and *Poslikane panjske končnice, (Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja* (Painted beehive panels. The collection of the Slovene Ethnographic Museum, Ljubljana 2000).

247

SUMMARY

WHEN DID KOZOLCI FIRST APPEAR?

A *kozolec* (typical Slovene hayrack, plural: *kozolci*) is a freestanding, roofed, permanent building with a structural column-like head rail (or two head rails), into which in the same vertical plane horizontal poles are set at intervals equal to the thickness of a grain sheave, and whose purpose is to dry and preserve various crops and fodder.

A survey of the early medieval Alpine Slavic culture and the then favourable warm and dry climate indicates that at that time there was no need for this type of hayrack. In the construction plans for high medieval farms no *kozolci* featured. A reference to outbuildings from the early 16th century and the Carniolan tithe regulation from 1551 do not mention *kozolci*. The need for them came with the climate changes of the Late Middle Ages and later. Until the mid 16th century, dry and wet summers alternated, to be followed by the wet and cold "Little Ice Age" that lasted until the early 18th century; it was then no longer possible to let grain sheaves dry in the field after the harvest.

The oldest reference to a *kozolec* dates from 1558, when several were erected on a estate near Šmohor in the Zila Valley/Gailtal in Carinthia. A report from 1485, which includes the area, however fails to mention *kozolci* for drying grain sheaves, and only refers to *ostrvi* (thin tree trunks with truncated branches, set in rows).

A combination of references indicates that *kozolci* first spread in Carinthia and part of Carniola in the 16th century, and that they were in use all over Carniola in the 17th century, but became common in Styria only in the mid 18th century. From a social viewpoint, *kozolci* were first build on feudal estates, where they dried crops and especially moist tithe sheaves; by the 17th century *kozolci* were common on many farms.

The importance of the different needs for *kozolci* changed in the course of time. The most important one, the need to dry grain sheaves was joined in the 17th and even more in the 18th centuries by using them for other crops; placing the sheaves on a *kozolec* allowed people to prepare the stubble field for growing buckwheat. The need for drying declined in the 18th century. The agrarian technical revolution of the second half of the 18th and the first half of the 19th centuries generated new needs, which were met by *kozolci*, in particular for storing large quantities of fodder required by the then common practice of livestock breeding in stables, for sorting newly introduced field crops and for the increasing number of agricultural implements and vehicles. Single elongated *kozolci* remained in use in areas with large barns, and occasionally a shed was added to them. In other areas with no large outbuildings, these needs were met by *toplarji* (double *kozolci*): these as well as elongated *kozolci* were the exterior signs of big farms.

However, small and medium-sized farms and cottages with fewer needs prevailed in Slovenia. They achieved relative independence when personal freedom was granted to them in 1782 and with the emancipation of the peasantry in 1848. For these farms, smaller, cheaper, and often quite originally designed *kozolci* of different subtypes emerged. The great variety of *kozolci* and innovative structures largely date from the 19th century. *Kozolci* preserved their miscellaneous functions into the 20th century even though migration from the land and the industrialisation of agriculture highly reduced their importance in the second half of the century.

GRADIVO
ARTICLES
